

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (Κ.Ε.Θ.Ι.)

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ

Μελέτη επισκόπησης για το Κ.Ε.Θ.Ι.

ΟΜΑΔΑ ΜΕΛΕΤΗΣ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΡΑΛΗ, ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΛΥΚΟΓΙΑΝΝΗ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ

Απρίλης 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Θεωρητική Προσέγγιση

Αποσαφήνιση εννοιών

Τα ερευνητικά θέματα

Η κριτική του φονξιοναλισμού

Το ζήτημα της κατοικίας

Η καθημερινή ζωή των γυναικών στην πόλη

Ο χρόνος και η καθημερινή ζωή

Αμειβόμενη εργασία – απασχόληση και φτώχεια

Μετακινήσεις και πρόσβαση

Ασφάλεια στην πόλη

Κοινωνικά κινήματα και πολιτικές για την πόλη

Ταυτότητα, σεξουαλικότητα, διαφορά

Μέθοδος Συλλογής Στοιχείων

Βιβλιογραφική έρευνα

Συνεντεύξεις – Οδηγοί συνεντεύξεων

Ανάλυση Συνεντεύξεων

ΥΠΕΧΩΔΕ & ΕΔΕΜ

Η γυναικεία οπτική στους σχεδιασμούς του ΥΠΕΧΩΔΕ

Οι θεσμοί

Ο χώρος

Οι δραστηριότητες της ΕΔΕΜ

ΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

Γενικά συμπεράσματα

Βιβλιογραφία και συλλογή κειμένων για το Χώρο και το φύλο

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Αποσαφήνιση εννοιών

Ο όρος *φύλο* ή *κοινωνικό φύλο* εξετάζει τους ρόλους και τις σχέσεις των ανδρών και των γυναικών έχοντας ως αφετηρία του το πεδίο της κοινωνίας και το πεδίο της φύσης. Στο πεδίο της κοινωνίας η ταυτότητα, η σεξουαλικότητα και οι ρόλοι των ανθρώπων διαμορφώνονται με όρους κοινωνικούς, ιστορικούς, πολιτισμικούς κλπ., ενώ στο πεδίο της φύσης θεωρούνται ήδη συντελεσμένοι, μέσα από βιολογικούς ισχυρισμούς και ιεραρχήσεις, που πηγάζουν από την «ιστορικά προσδιορισμένη νοηματοδότηση των βιολογικών διαφορών» (Ε. Αβδελά -Α. Ψαρρά, 1997).

Η προσέγγιση του χώρου από τη σκοπιά του φύλου εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό που αφορά στην κριτική της επιστήμης, όπου τα θέματα και τα αντικείμενα έρευνας εξετάζονται μέσα από διαφορετικούς όρους και σημασίες σε σχέση με αυτές που καθόριζαν το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Το αίτημα της εξέτασης του χώρου -και ιδιαίτερα της πόλης- μέσα από την οπτική του φύλου, πηγάζει από τη φεμινιστική κριτική, η οποία απευθύνεται τόσο στα ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη και το σχεδιασμό του χώρου, όσο και στις μεθόδους προσέγγισής τους. Μέσα από την οπτική αυτή, η πόλη ερευνάται σύμφωνα με τις κατά φύλο δραστηριότητες και ρόλους, αμφισβητώντας τις πρακτικές (διευθέτησης του χώρου) που στοχεύουν στο «κοινό καλό» και ομογενοποιούν τις διαφορετικές ομάδες των ανθρώπων. Στις πρακτικές αυτές, που είναι βασισμένες στις πατριαρχικές δομές της κοινωνίας και βασίστηκαν στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, το γυναικείο φύλο λάμπει δια της απουσίας του και καθώς οι ρόλοι του εντάσσονται στον ιδιωτικό χώρο (ιδιωτική σφαίρα), δεν αποτελούν αντικείμενο μελέτης. Έτσι, εμμένοντας σε στερεότυπα και αξίες, που ακολουθούν τη διάκριση - κατακερματισμό του χώρου σε καθορισμένα λειτουργικά σχήματα, αφήνουν στο περιθώριο την πολιτική σημασία της «ιδιωτικής σφαίρας», που περιλαμβάνει ζητήματα οικογενειακής οργάνωσης, αναπαραγωγής, συμπεριφορών και καθημερινών πρακτικών, τα οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα τόσο με τον ιδιωτικό, όσο και με το δημόσιο χώρο της πόλης και τους θεσμούς.

Η εξέταση του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου, επικαλείται τη φεμινιστική οπτική, που αφορά στις εμπειρίες των γυναικών στα πλαίσια της

καθημερινής τους ζωής στην πόλη, οι οποίες επιβεβαιώνουν την άρση των στεγανών μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας και αμφισβητούν ως ανεπαρκή τη διχοτομία μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, για την προσέγγιση των ζητημάτων του χώρου. «Από αυτή την άποψη, οι διχοτομίες αποτελούν φτωχή αναπαράσταση των εμπειριών των γυναικών στην πόλη, του συνεχούς αγώνα τους να ζήσουν στην πόλη κρυμμένες και αποκλεισμένες, να επιβιώσουν πέρα από πραγματικούς και συμβολικούς περιορισμούς» (Ντ. Βαίου).

Τα ερευνητικά θέματα

Στα πλαίσια της φεμινιστικής κριτικής της παραγόμενης (ανδροκεντρικής) γνώσης και των θεωριών για την ανάπτυξη της πόλης εντοπίζεται αρχικά η προσπάθεια νομιμοποίησης του αντικειμένου (γυναίκες - πόλη) και η ανάδειξη των γυναικών ως υποκειμένων και αντικειμένων της γνώσης για την πόλη. Τα θέματα που επανεξετάζονται αφορούν στην οικονομική αναδιάρθρωση σε σχέση με την απασχόληση των γυναικών και τη διευθέτηση του χρόνου τους στο πλαίσιο των καθημερινών τους δραστηριοτήτων, έτσι όπως εντοπίζονται στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Αφορούν, δηλαδή μεταξύ άλλων, στην αμειβόμενη εργασία και την οικονομική κατάσταση των γυναικών, αλλά και στις διαδικασίες αναπαραγωγής και φροντίδας των μελών της οικογένειας και τις καταναλωτικές τους συμπεριφορές, την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και τις επιπτώσεις του στη ζωή της πόλης.

Βάσει των θεμάτων αυτών και της σχέσης τους με το χώρο, η φεμινιστική οπτική εστιάζεται την κριτική του φονξιοναλισμού και των μονο-λειτουργικών προαστίων των πόλεων, την πρόσβαση (των γυναικών) στην κατοικία, την ασφάλεια και τη λειτουργία του δημόσιου χώρου και τις μετακινήσεις στην πόλη. Παράλληλα, μέσα από μια συνολική αμφισβήτηση των προσεγγίσεων της πόλης, που στηρίχθηκαν στην πολιτική οικονομία και των σχέσεων ιεραρχίας, που παράγονται από τα δίπολα /διχοτομίες της Δυτικής σκέψης¹, αναπτύσσει νέα πεδία προβληματισμού, βασισμένα στις έννοιες της ταυτότητας ή /και διαφοράς (που αναλύονται μέσα από τις ιδιαιτερότητες του φύλου, της φυλής ή του πολιτισμικού υπόβαθρου) και της αντανάκλασής τους στη δομή της πόλης. Ο προβληματισμός αυτός υπερβαίνει την απλή προσθήκη των θεμάτων ή αιτημάτων

¹Τέτοια δίπολα είναι για παράδειγμα: πολιτισμός /φύση, αντικειμενικότητα /υποκειμενικότητα, λογικός νους /προ-λογικό συναίσθημα, δημόσιο /ιδιωτικό – που παραπέμπουν στο δίπολο άνδρας /γυναίκα.

αυτών «από την πλευρά των γυναικών», προτείνοντας την επανεξέτασή τους. Στα θέματα αυτά, θα αναφερθούμε στη συνέχεια².

Η κριτική του φονξιοναλισμού

Η μεταπολεμική ανάπτυξη των ευρωπαϊκών πόλεων, που συνδέεται με την ανάπτυξη του φορντισμού ως κυρίαρχου προτύπου οργάνωσης της παραγωγής και με τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας, έχει ταυτιστεί με εικόνες χώρου όπου κυριαρχούν τα μεγάλα συγκροτήματα κατοικίας και οι Νέες Πόλεις. Η θεωρητική νομιμοποίηση τέτοιων πολεοδομικών προτύπων αποδίδεται στη Χάρτα των Αθηνών και στις διατυπώσεις του Μοντέρνου Κινήματος για το διαχωρισμό της πόλης σε ζώνες λειτουργιών (zoning). Η φεμινιστική κριτική εντοπίζει σ' αυτόν τον τύπο σχεδιασμένης ανάπτυξης υποθέσεις για τον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο, όπου ο άνδρας κουβαλητής δουλεύει με πλήρες ωράριο και η γυναίκα νοικοκυρά χρησιμοποιεί το αστικά περιβάλλον με διαφορετικό τρόπο: πηγαίνει τα παιδιά στο σχολείο, ψωνίζει, ξοδεύει τον περισσότερο χρόνο της φροντίζοντας για τις δουλειές του σπιτιού και τα άλλα μέλη της οικογένειας.

Ο απλοποιημένος διαχωρισμός της κατοικίας από την εργασία και από τις άλλες λειτουργίες της πόλης προϋπέθετε μια νοικοκυρά σε κάθε σπίτι και ταυτόχρονα περιόριζε τις δυνατότητες πρόσβασης των γυναικών στην απασχόληση και στη ζωή της πόλης γενικότερα. Όπου οι γυναίκες χρειάστηκε να δουλέψουν, έστω και part time, αυτό έγινε με δυσκολία, εξ αιτίας της αραιής συγκοινωνίας προς τους τόπους εργασίας (βιομηχανία, υπηρεσίες) και της έλλειψης κοντινών καταστημάτων για τις καθημερινές αγορές και παιδικών σταθμών, αλλά και της διάσπασης τοπικών δικτύων συγγένειας. Τα προάστια μπορεί να ήταν παράδεισος για τους εργαζόμενους άνδρες αλλά ήταν εφιάλτης για τις γυναίκες που έψαχναν δουλειά και βαρετά για τους έφηβους που δεν είχαν ιδιωτικό μέσο μετακίνησης. Παράλληλα με την αναδιάρθρωση του φορντισμού και την απόσυρση του κράτους πρόνοιας από πολλές λειτουργίες καθοριστικές για την πόλη, η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου και της πόλης από το γυναικείο κίνημα, συνέβαλαν στην κρίση αυτού του προτύπου ανάπτυξης.

Είναι φανερό ότι οι προβληματισμοί αυτοί έχουν ως πεδίο αναφοράς τις πόλεις της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης. Στον ευρωπαϊκό Νότο, όπου οι

² Το κείμενο που ακολουθεί, αντλεί στοιχεία από την εισήγηση των Ντ. Βαΐου και Στ. Λυκογιάννη για την ημερίδα «Χώροι και Χρόνοι των γυναικών στην πόλη», που οργάνωσε το Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου, στις 27/1/2001, στα Χανιά.

διαδικασίες ανάπτυξης των πόλεων συσχετίζονται περισσότερο με την απουσία κράτους πρόνοιας και την περιορισμένη αποτελεσματικότητα των εργαλείων ρύθμισης του χώρου, η κριτική εστιάζεται περισσότερο σε θέματα έλλειψης υποδομών και στις αυξημένες λειτουργίες που οφείλει να αναλάβει η οικογένεια - και αναγκαστικά ανέλαβαν οι γυναίκες - στη διαδικασία ανάπτυξης των πόλεων.

Το ζήτημα της κατοικίας

Η κατοικία είναι, όχι τυχαία, ένα από τα πρώτα θέματα που διερευνώνται. Συνδέεται με, και μεταφέρει στο χώρο, τους προβληματισμούς του φεμινιστικού κινήματος για την ταύτιση των γυναικών με την ιδιωτική σφαίρα. Έτσι εξετάζεται ο σχεδιασμός της κατοικίας σε σχέση με τα μεταβαλλόμενα πρότυπα και τον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας μέσα στην οικογένεια, η σχέση της κατοικίας με την πόλη και η δυνατότητα πρόσβασης των γυναικών στην αγορά κατοικίας. Παράλληλα εξετάζεται η σχέση των γυναικών με την κατοικία, η οποία αναλύεται σε τρεις συνιστώσες: ως χώρος δουλειάς, ως πηγής αξιολόγησης των άλλων σχετικά με την εμφάνιση του σπιτιού και ως καταφύγιο από τον δημόσιο χώρο, «τον οποίο οι γυναίκες δεν μοιράζονται ισότιμα με τους άνδρες» (Cr. Booth, J. Dark, S. Yeandle, 1996). Διαφορετικές οικογενειακές σχέσεις και τρόποι ζωής επηρεάζουν την ισορροπία μεταξύ των τριών.

Το ζήτημα της κατοικίας εξετάζεται στο πλαίσιο των κοινωνικών εξελίξεων που αφορούν στη σύσταση των νοικοκυριών ιδιαίτερα στις αναπτυγμένες χώρες (πχ αύξηση διαζυγίων και μονογονεϊκών οικογενειών) και τις επιπτώσεις τους στη ζωή των γυναικών. Παρ' όλες τις σημαντικές μεταβολές, το κράτος, αλλά και οι κατασκευαστές επιμένουν να προσεγγίζουν την κατοικία με όρους τυπικών νοικοκυριών και ιδιαίτερα οικογενειών με παιδιά. Η θέση και η διαμόρφωση των κατοικιών αποφασίζονται κυρίως με τέτοια κοινωνικά πρότυπα.

Σύγχρονο παράδειγμα αποτελούν τα σχέδια των σημερινών κατοικιών, όπου εξακολουθούν να προτιμούνται οι ενιαίοι χώροι, γεγονός που φανερώνει ένα σπίτι πιο δημοκρατικό, που αρμόζει σε ισότιμες σχέσεις, αλλά παρουσιάζεται πολύ μεγάλο πρόβλημα στη συντήρησή του ως προς την καθαριότητα και την τακτοποίηση, ευθύνη που βαραίνει συνήθως τις γυναίκες. Το να αναφερόμαστε στις γυναίκες ως κύριες υπεύθυνες για τις δουλειές του σπιτιού δε σημαίνει ότι καθιστούμε φυσικό τον κοινωνικό ρόλο που έχουν επωμισθεί. Αντανακλά, κυρίως, το τι συμβαίνει στην πραγματικότητα : έρευνες έχουν δείξει ότι οι στερεότυποι κοινωνικοί ρόλοι έχουν ελάχιστα μεταβληθεί, ακόμα και όταν ο σύζυγος είναι άνεργος ή οι γυναίκες εργάζονται έξω από το σπίτι. Έτσι, το σπίτι

γίνεται η κυριότερη αιτία καταπίεσης των γυναικών και η ταύτισή της με τη φροντίδα του και τη φροντίδα των παιδιών είναι ένας παράγοντας που περιορίζει τις ευκαιρίες για να πάρουν μια δίκαιη θέση στη δημόσια ζωή. Το σύστημα κατοίκησης δεν ενδιαφέρεται για τις πραγματικές ανάγκες των γυναικών ή τις επιλογές που έχουν ή τους επιβάλλεται να έχουν. Και η ελεύθερη αγορά και η κοινωνική κατοικία έχει αποτύχει να εντοπίσει αυτές τις ανάγκες.

Σημαντική και πρωτοποριακή για την εποχή της ιστορική έρευνα έχει αναδείξει τις πρωτοβουλίες και ιδέες ομάδων γυναικών γύρω από το σχεδιασμό της κατοικίας³, τη σχέση της με την πόλη και τον κατά φύλο καταμερισμό εργασίας (βλ. κυρίως Hayden 1980), ενώ προτάσεις και εμπειρίες συλλογικής ή συνεταιριστικής κατοικίας (πχ στη Δανία, τη Σουηδία, τις ΗΠΑ) επιχειρούν να «αποσταθεροποιήσουν» τα πρότυπα σχεδιασμού και κατοίκησης. Οι πρωτοβουλίες αυτές στοχεύουν στη δημιουργία ενός νέου τρόπου -μεθόδου σχεδιασμού, που να παράγει προτάσεις σύμφωνες με τις αλλαγές του τρόπου ζωής και τις ποικίλες-ευέλικτες ισορροπίες μεταξύ των νοικοκυριών.

Σε ό,τι αφορά στη σχέση της κατοικίας με την πόλη, η κατοικία εξετάζεται μέσα από την κριτική του φονξιοναλισμού, στην οποία αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Οι σχεδιαστές των πόλεων είχαν την τάση να μοιράζονται την κυρίαρχη αντίληψη του 19^{ου} αι., που έβλεπε τις γυναίκες μόνο ως μητέρες και συζύγους. Η πόλη σε ζώνες διαίρεσε τις δραστηριότητες, όπως δουλειά, ελεύθερο χρόνο, μετακίνηση και ζωή στο σπίτι, με τρόπο διαφορετικό από αυτόν που βιώνουν οι γυναίκες, με αποτέλεσμα να περιορίζει τις μετακινήσεις τους και τις ευκαιρίες συμμετοχής τους στο «αέναο πανηγύρι» της πόλης (E. Wilson, 1991).

Τέλος, έχει διερευνηθεί ιδιαίτερα ο τρόπος παραγωγής της κατοικίας και οι δυνατότητες αυτόνομης πρόσβασης των γυναικών σ' αυτήν, κυρίως σε χώρες με αναπτυγμένο κράτος πρόνοιας. Το χαμηλό ποσοστό ιδιοκτησίας από γυναίκες σε σχέση με τα ζευγάρια και τους άνδρες και η μειωμένη δυνατότητα πρόσβασης των γυναικών σε κοινωνική κατοικία (που εξαλείφεται όταν δεν έχουν προστατευόμενο μέλος) τεκμηριώνει τη μειονεκτική θέση των γυναικών στην αγορά κατοικίας, θέση που συνδέεται (α) με το χαμηλότερο εισόδημα σε σχέση με τους άνδρες, αλλά και (β) με τις «κατάλληλες» διευθετήσεις και την κοινωνική αποδοχή του τρόπου ζωής, το πώς και με ποιον ζουν.

³ Πολλές από τις πρώτες φεμινίστριες ειδικά στην Αμερική επιχείρησαν να ξανασχεδιάσουν την κατοικία ή να ξαναοργανώσουν τις οικιακές δουλειές έτσι ώστε να απελευθερωθούν από το πλεόνασμα των υποχρεώσεων του ρόλου τους.

Η καθημερινή ζωή των γυναικών στην πόλη.

Η πόλη δεν είναι μόνο τόπος εργασίας, στον ιδιωτικό χώρο ή στη δημόσια σφαίρα, αλλά και χώρος ευκαιριών, ανωνυμίας, διασκέδασης, τόπος όπου οι γυναίκες μπορούν να δοκιμάσουν διαφορετικούς ρόλους, πέρα από προσδιορισμένες ταμπέλες και μακριά από κανόνες για θέματα ταυτότητας, σεξουαλικότητας κλπ. Την ίδια στιγμή που μπορεί να είναι χώρος αποκλεισμού για άτομα ή ομάδες που «παρεκκλίνουν» από την κυρίαρχη κουλτούρα (ανύπαντρες μητέρες, λεσβίες, μετανάστριες, κλπ) είναι και χώρος όπου τέτοιες ταυτότητες μπορούν να συγκροτηθούν και να εκφραστούν⁴.

Η καθημερινή ζωή, αρχικά εξετάστηκε μέσα από κατακερματισμένες δραστηριότητες, στη συνέχεια ως πεδίο αισθητικών και πρακτικών εμπειριών με έμφαση στην τοπικότητα και πιο πρόσφατα (με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, που δίνει τη δυνατότητα της επικοινωνίας χωρίς την προϋπόθεση της άμεσης (σωματικής) επαφής, ως πεδίο χωρο-χρονικής διάχυσης.

Στα πλαίσια της ανάλυσης της καθημερινής ζωής των γυναικών στην πόλη εντάσσεται πλούσια εμπειρική έρευνα γύρω από τα ζητήματα που αφορούν στον ελεύθερο χρόνο, την κατανάλωση και την αμειβόμενη εργασία.

Ο χρόνος και η καθημερινή ζωή

Ο ορισμός του *ελεύθερου χρόνου*⁵ ως «χρόνου ελεύθερου από την αμειβόμενη εργασία», δεν ανταποκρίνεται στην καθημερινή ζωή των γυναικών, οι οποίες, εκτός από την αμειβόμενη εργασία, είναι επιφορτισμένες από τη μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας για την οικογένεια. Ο χρόνος τους εκτός

⁴ Οι πόλεις αποτέλεσαν και αποτελούν πεδίο οργανωμένων κινητοποιήσεων για τη διεκδίκηση των αιτημάτων διαφορετικών κάθε φορά ομάδων. Το κίνημα των σουφραζετών ήταν ένα τυπικό αστικό (urban) φαινόμενο, μια μαζική εκστρατεία που οικειοποιήθηκε το χώρο της πόλης με νέους τρόπους, καθώς εμφανίστηκαν αλυσοδεμένες σε κιγκλιδώματα, σπάζοντας τα βράδια, τα παράθυρα των καταστημάτων, φωνάζοντας έξω από το κοινοβούλιο και τα σπίτια των πολιτικών, διακόπτοντας τα συμβούλια των ανδρών. Ο ασυνήθιστος τρόπος που συναντιόντουσαν στους δημόσιους χώρους ή για πορείες με εκατοντάδες άλλες γυναίκες γενικεύτηκε σε περιπτώσεις εξαιρετικού ενθουσιασμού. Αυτός ο ενθουσιασμός μπορεί να απαντηθεί σε ομάδες που δεν μπορούν ελεύθερα να χρησιμοποιήσουν τους χώρους της πόλης σε «κανονικές» περιστάσεις και συναντιούνται σε ατμόσφαιρα «καρναβαλιού» για συγκεκριμένα γεγονότα, όπως οι διαδηλώσεις το βράδυ των λεσβίων ή των ομοφυλόφιλων κλπ. Όμως την ίδια στιγμή, που η πόλη μπορεί να είναι μια θετική (ή η μόνη) επιλογή για τις μειονότητες ή για ένα ικανοποιητικό μέγεθος ομάδας, που να επιμένει σε μια κοινωνική και πολιτιστική ζωή, ταυτόχρονα μπορεί να αναδείξει ένα κοινωνικό χάρτη περιοχών, στον οποίο να εμφανίζεται η εικόνα της κατά φύλο ασυμμετρίας, της ρατσιστικής κοινωνίας (π.χ. τα γκέτο) κλπ. Έτσι, «ενώ η πόλη προσφέρει ποικιλία, υπάρχουν πολλά θύματα αυτών που χρησιμοποιούν δύναμη για να μειώσουν την ποικιλία και να εγκαταστήσουν την κυριαρχία τους» (βλ. *Changing Places : Women's Lives in the City*, σελ. 98)

⁵ Από τα μέσα της δεκαετίας 1980 και αρχικά από την Ιταλία αναπτύσσεται πλούσιος προβληματισμός που συνδέει το χώρο της πόλης, του οποίου η χρήση συνεχώς εντατικοποιείται, με τις διαφορετικές χρονικότητες γυναικών και ανδρών (διαφορετικής ηλικίας, εθνότητας, κουλτούρας κλπ), ενώ η γεωγραφία του χρόνου και η κριτική της απασχολεί ιδιαίτερα τις γεωγράφους.

αμειβομένης εργασίας, δηλαδή, στην καλύτερη περίπτωση είναι περιορισμένος και στη χειρότερη δεν υπάρχει. Έτσι, η μείωση του εργάσιμου χρόνου π.χ. μέσω της μερικής απασχόλησης δεν συνεπάγεται περισσότερο ελεύθερο χρόνο για τις γυναίκες, αλλά μεγαλύτερη απασχόληση με τη μη αμειβόμενη εργασία στο σπίτι. Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των γυναικών και οι χώροι όπου εμφανίζονται, είναι άμεσα συσχετισμένες με την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα ή την κουλτούρα, αλλά και με τη δυσκολία τους να κινηθούν και να εκφραστούν ελεύθερα στο δημόσιο χώρο. Για τις γυναίκες που έχουν την οικονομική δυνατότητα, ο ελεύθερος χρόνος είναι μια πλευρά ενδυνάμωσης και ευχαρίστησης πολύ σημαντικής, καθώς και ένας τρόπος αντίστασης στις πατριαρχικές ιδεολογίες.

Καταναλωτικές συμπεριφορές

Οι καταναλωτικές συμπεριφορές των γυναικών και οι τρόποι που αντανακλώνται στο χώρο ή που επηρεάζονται από αυτόν έχουν αποτελέσει σημαντικό πεδίο έρευνας που έχει αποκαλύψει ένα ευρύ φάσμα προτιμήσεων των γυναικών στους τρόπους αγορών, από τις επιδείξεις προϊόντων σε σπίτια (φαινόμενο που εμφανίστηκε από τη δεκαετία του 60) και τις ταχυδρομικές παραγγελίες, έως τις υπερτοπικές αγορές και τις "αγορές από το πορτ -μπαγκάζ". Κεντρικό σημείο εδώ είναι ότι, ενώ οι περισσότερες αγορές γίνονται σήμερα από γυναίκες, είτε λόγω του ότι αυτές είναι οι κύριες υπεύθυνες για τις αγορές της οικογένειας, είτε λόγω του ότι βρίσκουν διέξοδο από την καθημερινή ανία των οικιακών καθηκόντων, αυτοί που διαμορφώνουν την πολιτική του εμπορίου και τα πρότυπα κατανάλωσης είναι κυρίως οι άνδρες.

Αμειβόμενη εργασία - απασχόληση και φτώχεια

Το ζήτημα εργασίας των γυναικών είναι κεντρικό στη φεμινιστική σκέψη και, σε ό,τι αφορά στην πόλη, συνδέεται με τη διερεύνηση της αναδιάρθρωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων και της οικονομίας της πόλης, την οργάνωση του χρόνου και την καθημερινή ζωή. Το πέρασμα από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική επανάσταση έδωσε στις γυναίκες ευκαιρίες για άλλες μορφές απασχόλησης και η βιομηχανική πόλη στον αντίποδα της ανεξαρτησίας που τους παρείχε, τις εξέθεσε σε νέους κινδύνους, μορφές ελέγχου και εκμετάλλευσης και απομόνωσης. Ο καταμερισμός εργασίας κατά φύλο εντάθηκε με την εξειδίκευση της βιομηχανίας και οδήγησε σε διακρίσεις εις βάρος των γυναικών, μέσα από τον (κοινωνικό) προσδιορισμό «κατάλληλων για γυναίκες» θέσεων εργασίας και τον έλεγχο (από εργοδότες και συνδικάτα) της πρόσβασης στην εξειδίκευση και τις

καλοπληρωμένες και υψηλού γοήτρου θέσεις. Παράλληλα, η γυναικεία εργασία επηρεάστηκε από τη διάκριση των σφαιρών της κατοικίας και της εργασίας, που βρήκε την έκφρασή της στο χώρο με τη δημιουργία των πόλεων των οποίων ο σχεδιασμός βασίστηκε στο λειτουργικό μοντέλο της παραγωγικής διαδικασίας.

Με την παρακμή της παραδοσιακής βιομηχανίας, τις αλλαγές στην τεχνολογία και τις επικοινωνίες, συμβαίνουν αλλαγές που επηρέασαν το χαρακτήρα της ζωής στην πόλη και τη ζωή των γυναικών ειδικότερα. Στις νέες συνθήκες, όπου αλλάζουν και οι προτεραιότητες της έρευνας για τον αστικό χώρο, αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα τα θέματα ταυτότητας, κουλτούρας, εθνότητας.

Στη μεταμοντέρνα πόλη το κράτος αποσύρεται από τις ανακατανομητικές του λειτουργίες, με σημαντικές επιπτώσεις, μεταξύ άλλων, και στην καθημερινή ζωή των γυναικών, όπου ενισχύεται η απομόνωση και σε πολλές περιπτώσεις αυξάνεται η φτώχεια. Τα ανεπαρκή μεταφορικά μέσα, ο φόβος της εγκληματικότητας και της προσωπικής ασφάλειας, το υψηλότερο κόστος ζωής, που χαρακτηρίζει τις «καλές» περιοχές σε σχέση με τις υποβαθμισμένες, η έλλειψη κοινωνικής κατοικίας κλπ. είναι προβλήματα που θίγουν τις γυναίκες, κυρίως αυτές, που είναι άνεργες ή συντηρούν μόνες τους την οικογένειά τους, είτε έχουν μερική ή χαμηλά αμειβόμενη απασχόληση.

Μετακινήσεις και πρόσβαση

Το ζήτημα της κίνησης στην πόλη έχει απασχολήσει τη φεμινιστική έρευνα από πολλές πλευρές. Εδώ εντάσσονται (α) ζητήματα περισσότερο προσανατολισμένα στο φυσικό χώρο και το σχεδιασμό (πχ οργάνωση και ασφάλεια των δημόσιων μεταφορών, πρόσβαση των γυναικών στο ΙΧ), και (β) θέματα που σχετίζονται με τις διαφορετικές ρουτίνες καθημερινής ζωής που έχουν οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες (πχ. διαδρομές συναρτημένες με τη φροντίδα των παιδιών, ακτίνες μετακίνησης). Οι μετακινήσεις συχνά συνδέονται με την πρόσβαση (ή τους περιορισμούς πρόσβασης) στις υπηρεσίες και δραστηριότητες της πόλης, την απασχόληση, το δημόσιο χώρο, ενώ εντοπίζονται και οι προτεραιότητες και θετικές προτάσεις πολιτικής από την πλευρά ομάδων γυναικών.

Παλαιότερες εργασίες εστιάζουν σε «δυσλειτουργίες» για τις γυναίκες που προκύπτουν από τον προγραμματισμό των μεταφορών με πρότυπο τον εργαζόμενο άνδρα. Έτσι, τα δημόσια μέσα μεταφοράς εξυπηρετούν την

κυκλοφοριακή αιχμή και αφορούν τις άμεσες διαδρομές μεταξύ κατοικίας και χώρου εργασίας (που είναι πιο χαρακτηριστικές στο πρόγραμμα των ανδρών) και συχνά δεν καλύπτουν τα δρομολόγια που απαιτούνται για τις ανάγκες που ορίζουν τις μετακινήσεις των γυναικών ή τα δρομολόγια που δεν είναι κανονικά στα πλαίσια της εργάσιμης εβδομάδας.

Πιο πρόσφατες έρευνες τρέφουν το ενδιαφέρον σε ποιοτικές πλευρές των μετακινήσεων, που σχετίζονται με την οργάνωση της καθημερινής ζωής: Ο αριθμός των διαδρομών που κάνουν οι γυναίκες από το σπίτι στις δουλειές τους είναι ίδιος με των ανδρών, με διαφορά όμως ότι το μήκος των διαδρομών είναι πολύ μικρότερο. Το μικρό μήκος των διαδρομών σχετίζεται με τα διαφορετικά πρότυπα απασχόλησης γυναικών και ανδρών, αλλά και, κυρίως, με τη μεγαλύτερη ανάμειξη των γυναικών στις λεγόμενες «συνοδευτικές διαδρομές» (αυτές που αφορούν τις δραστηριότητες των παιδιών και των ηλικιωμένων) και σε διαδρομές για τα ψώνια και άλλες ανάγκες του νοικοκυριού. Για το θέμα των μετακινήσεων υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και για μια σειρά θέματα σχεδιασμού και πολιτικής μεταφορών, όπως: η σχέση του βάρους του ύψους και του σχήματος των ανδρών και των γυναικών με το σχεδιασμό των οχημάτων (δημόσιων ή ιδιωτικών) ή το σχεδιασμό των στάσεων, η συμπεριφορά των οδηγών σε σχέση με την ύπαρξη παιδικών καροτσιών κλπ.

Ασφάλεια στην πόλη

Το ζήτημα της ασφάλειας είναι συσχετισμένο με κινητοποιήσεις των δεκαετιών 1970 και 1980, όπου η ελευθερία κίνησης /χρήσης του δημόσιου χώρου ήταν κεντρική διεκδίκηση και σύνθημα. Αν και έχουν αλλάξει πολλά πράγματα σε θεσμικό επίπεδο, οι γυναίκες αποκλείονται από το δημόσιο χώρο με τρόπους για τους οποίους μπορούν δύσκολα να διαπραγματευτούν από ότι με τους σαφείς και ρητούς περιορισμούς. Οι περισσότερες γυναίκες έχουν βιώσει συμπεριφορές και σινιάλα που τις έχουν κάνει να αισθάνονται ότι καταπατούν τα εδάφη των ανδρών (σφυρίγματα, σεξουαλικές προσβολές κλπ.). Τα μηνύματα δεν έρχονται μόνο από τους άνδρες που είναι παρόντες ή περαστικοί. Το αστικό περιβάλλον εκρήγνυται στις φωτογραφίες των διαφημιστικών πλαισίων και στις βιτρίνες των καταστημάτων. Μηνύματα οπτικά και συμπεριφοράς για τους 'αρμόζοντες' ρόλους των γυναικών έρχονται και μέσα στον ιδιωτικό χώρο, μέσα από την τηλεόραση, ιδιαίτερα από τις διαφημίσεις. Η ανδρική βία, που έχει σχέση με αυτά τα ακραία στερεότυπα, και η ανδρική συμπεριφορά στη δημόσια σφαίρα δείχνει στις γυναίκες ότι οι άνδρες ακόμα επιτηρούν το δημόσιο χώρο σα να είναι δικός τους και με όχι 'εναρμονισμένη χρήση' για τις γυναίκες.

Έρευνα σε διάφορες πόλεις για το ρόλο του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, των χρήσεων γης και άλλων σχεδιαστικών θεμάτων σε συνδυασμό με την εγκληματικότητα και το φόβο του εγκλήματος έχουν εντοπίσει ότι οι γυναίκες φτιάχνουν νοητικούς χάρτες των περιοχών που φοβούνται και θεωρούν επικίνδυνες και αποφεύγουν τη χρήση τους. Με βάση τους παράγοντες που αυξάνουν το φόβο έχουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, διατυπωθεί προτάσεις σχεδιαστικών οδηγιών με ενδείξεις στα μονοπάτια, τις περιοχές κατοικίας, τις πλατείες, το φωτισμό κλπ. Παράλληλα υπογραμμίζεται η ανάγκη για περισσότερη έρευνα σε βάθος, προκειμένου να εντοπιστούν οι πηγές της εγκληματικότητας, γιατί οι σχεδιαστικές προτάσεις δεν μπορούν ούτε να τη μειώσουν, ούτε να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο της βίας κατά των γυναικών, που εντοπίζεται και στο χώρο της κατοικίας

Κοινωνικά κινήματα και πολιτικές για την πόλη

Στο σημαντικό αυτό θέμα που απασχολούσε τη μελέτη της πόλης ιδιαίτερα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1980, διερευνώνται τόσο οι πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις γυναικών στην πόλη όσο και η συμμετοχή και συμβολή τους σε γενικότερα κινήματα, που κυρίως αναφέρονται στη λειτουργία του κράτους πρόνοιας και των υπηρεσιών του. Η κριτική των (άρρητων) υποθέσεων του σχεδιασμού και η διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων πολιτικής από την πλευρά των γυναικών αποτελεί διαχρονικά πεδίο ενασχόλησης φεμινιστριών πολεοδόμων. Σε χώρες όπου υπάρχει παράδοση συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία σχεδιασμού, αναπτύχθηκαν πρωτοβουλίες γυναικών με αιτήματα σχετικά με την προσωπική ασφάλεια, την παροχή φροντίδας για τα παιδιά, την κινητικότητα, την απασχόληση, τις αγορές και τον ελεύθερο χρόνο, διαμορφώνουν τις ρουτίνες καθημερινής ζωής. Η δραστηριότητα αυτή αφορούσε σε συμβουλευτικές διαδικασίες για το σχεδιασμό της πόλης, που, σε ορισμένες περιπτώσεις, οδήγησαν σε μονιμότερες διαδικασίες διαλόγου και συμμετοχής ομάδων γυναικών στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Ταυτότητα, σεξουαλικότητα, διαφορά

Στα πλαίσια της (μεταμοντέρνας) φεμινιστικής κριτικής του ενιαίου πνευματικού υποκειμένου της νεωτερικότητας αποκαλύπτονται σχέσεις κυριαρχίας, μέσα από το ενδιαφέρον του φεμινιστικού «παραδείγματος» για το δεύτερο σκέλος των παραδοσιακών δυϊσμών (άνδρας/γυναίκα, υποκείμενο /αντικείμενο κλπ.). Εξετάζεται η έννοια της «ετερότητας», στην οποία οι γυναίκες

εμφανίζονται ως το «άλλο», το «έτερο» των ανδρών και πολύ συχνά αντιμετωπίζονται ως το μέσο για την κατασκευή της ανδρικής ταυτότητας.

Άλλοτε προσεγγίζοντας τις πολιτικές προσεγγίσεις του Foucault⁶ κι άλλοτε προσπαθώντας να βρουν συσχετισμούς με τη θεωρία της αποδόμησης του Derrida, οι επιστήμονες που ασχολούνται με το χώρο και την πόλη επιχείρησαν να διαπραγματευτούν με το «άλλο», προκαλώντας κανόνες, όπως η λειτουργία, η δομή και το περιεχόμενο. Επισημαίνουν τη ρευστότητα του νοήματός τους και απορρίπτουν τη δυαδική αντίθεσή μορφή /περιεχόμενο ως ιεραρχικά δομημένη. Το ενδιαφέρον της μεταμοντέρνας θεωρίας για το δεύτερο σκέλος των διχοτομιών, το περιθωριοποιημένο, αυτό που αρχικά έχει καταπιεστεί, ταυτίζεται με το ενδιαφέρον για τη θηλυκότητα, η οποία γίνεται «αυτό που δεν μπορεί να αντιπροσωπευτεί» δηλ. το «άλλο».

Όταν στην αρχιτεκτονική εντοπίζεται η «παρουσία του απόντος» (Eiseman), η «άλλη» αρχιτεκτονική θα μπορούσε να αφορά στις γυναίκες. Η θέση αυτή αφορά στις φεμινιστικές προσεγγίσεις για το χώρο και στην αρχιτεκτονική, όπου εκφράζεται η άποψη πως η απόρριψη της ενιαίας κατηγορίας «Γυναίκα» δεν θα πρέπει να υπαγορεύει την απουσία. Αντίθετα θα πρέπει να διερευνηθούν οι επιθυμίες αυτών των πολλαπλών «ετεροτήτων», χωρίς να ξεχνάμε ότι η θηλυκότητα βιώνεται διαφορετικά σε διαφορετικές εποχές και πολιτισμούς από διαφορετικούς ανθρώπους. Μέσα από αυτό το πρίσμα εξετάζεται και το ζήτημα της σεξουαλικότητας - ταυτότητας και επισημαίνεται η ανάγκη να αναγνωρίσουμε, όχι απλά τη «διαφορά», αλλά τα είδη των διαφορών. Η έμφαση στην πολλαπλότητα και τη διαφορά, η αποδόμηση των αναλυτικών κατηγοριών «γυναίκα» /«άνδρας» και η αμφισβήτηση του ίδιου του δίπολου, που είναι κεντρικές στις νέες (μεταμοντέρνες;) φεμινιστικές αναζητήσεις, περνά και στις προσεγγίσεις της πόλης με διαφορετικούς τρόπους.

Η συσχέτιση σεξουαλικότητας και χώρου, και του αστικού χώρου πιο συγκεκριμένα, έχει αναφορές τόσο στον υλικό χώρο⁷ (π.χ. οικειοποίηση χώρων,

⁶ Για το Foucault η διαφορά εξετάζεται ως λειτουργία διαφορετικής κατανομής της δύναμης, που δεν εντοπίζεται στο ενδόμυχο, αλλά στο εξωτερικό, στα όρια της καθημερινής ζωής και έξω από την κοινοτυπία της. Μέσα από αυτό το πρίσμα εξετάζει χώρους όπως οι φυλακές, τα νεκροταφεία, τα μπορντέλα κλπ., ενώ παραβλέπει τους χώρους διαμονής, τους δρόμους, τους παιδότοπους κλπ. ΄Στην ιδέα του για τους «άλλους τόπους» δεν έχουν συμπεριληφθεί οι παραδοσιακοί χώροι των γυναικών, που δίκαια τους ανήκει ο τίτλος του «άλλου» (D. Coleman, E. Dannze and C. Henderson, 1996).

⁷ Ο χώρος της πόλης αντιμετωπίζεται ως πεδίο συγκρότησης και έκφρασης σεξουαλικότητας, όπου όμως μόνο η ετεροφυλοφιλική θεωρείται «αυθεντική» και «κανονική». Οι γυναίκες που εκτίθενται στα ανδρικά βλέμματα κρύβουν τη θηλυκότητά τους, ενώ οι ομοφυλόφιλοι υιοθετούν κατεστημένους τρόπους συμπεριφοράς και εμφάνισης προκειμένου να αποφύγουν την περιθωριοποίηση και την κοινωνική απαξίωση. Στην αποκάλυψη των πολλαπλών κωδίκων ανάγνωσης του αστικού χώρου, που

συχνά δυσδιάκριτων, από ομοφυλόφιλους), όσο και στο πεδίο των συμβολισμών, της αναπαράστασης, της performance, (π.χ. υιοθέτηση, στο δημόσιο χώρο, συμπεριφορών και εμφάνισης, που αντιστοιχούν στην ανατομία και όχι στη σεξουαλική ταυτότητα). Διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους (μπορεί να) συνδέεται ιστορικά και σήμερα, η συγκρότηση του δημόσιου χώρου με την καταπίεση /έκφραση της σεξουαλικότητας και την κατασκευή ταυτοτήτων.

Σε περισσότερο αρχιτεκτονικές προσεγγίσεις, εντοπίζονται τα υλικά στοιχεία της πόλης (π.χ. ψηλά και μεγάλα κτίρια) ως φαλλικά σύμβολα και ως επίδειξη ανδρικής εξουσίας, από την πλευρά αυτών που έχουν τη δυνατότητα, αλλά και την ανάγκη, να την εκφράσουν. Ο χώρος αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα αναπαραστάσεων οι οποίες προβάλλουν συγκεκριμένα μηνύματα για τις «κανονικές» και διαφορετικές ταυτότητες, που εκτυλίσσονται μέσα στο κτισμένο περιβάλλον, σε ειδικούς χώρους ή γενικότερα στην πόλη.

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις, είτε επικαλούνται μια αρχιτεκτονική που θα περιέχει ιδιαίτερες αντιλήψεις και εμπειρίες, που να παρέχουν τρόπους και για την εμπειρία του σώματος, είτε αναφέρονται στη δημιουργία χώρων που να καλύπτουν τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γυναικών, αποτελούν προσπάθεια για την κάλυψη των κενών που έχει αφήσει η ανδροκεντρική κουλτούρα σε θέματα αρχιτεκτονικής και χώρου, αλλά και έκφραση του αιτήματος για μια συνολική επανεξέταση και αναθεώρηση των κατεστημένων ιδεών.

συνδέονται με διαφορετικές σεξουαλικότητες, έχει συμβάλει ιδιαίτερα το αναπτυσσόμενο πεδίο των queer studies, που συνδέονται με κινήματα ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Βλ. Ε. Αβδελά -Α. Ψαρρά (επιμ.), 1997, Σιωπηρές Ιστορίες
2. Ντ. Βαϊού, Η Πόλη, Ένας Χώρος για τις Γυναίκες, στο Αναπαραστάσεις της Θηλυκότητας, Φεμινιστικές Προσεγγίσεις, Αθήνα, Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης
3. Cr. Booth, J. Dark, S. Yeandle, (eds), (1996), Changing Places: Women's Lives in the City, London, Paul Chapman Pub. Ltd
4. E. Wilson, (1991), The Sphinx of the City, London, Vigar Press
5. D. Coleman, E. Dannze and C. Henderson (eds), 1996, Architecture and Feminism, NY, Princeton Architectural Press
6. Beatriz Colomina (ed), (1992) Sexuality and space, New Jersey, Princeton Paper on Architecture.
7. Marion Roberts (1991), Living in a man made world, London, Vigar Press
8. Mc Dowell (1991), «Towards an understanding of the gender division of urban space», Women and space, Durham, Durham University.
9. Simonsen (1995), «Urban Division of Space : A Gender Category», Gender relations in urban and regional development in North and South of Europe, Roskild, Roskild University.
10. Little, J., Peake, L., Richardson, P. (eds) (1988), Women in Cities. Gender and the Urban Environment, London, Macmillan.
11. Matrix (1984), Making Space. Women and the man-made environment, London, Pluto Press.
12. Roberts M., (1991), Living in a man-made world. Gender assumptions in modern housing design, London, Routledge.
13. Boys J., (1984), "Is there a feminist analysis of architecture", Built Environment, 10:1
14. Gender, Place and Culture, A Journal for Feminist Geography, Volume 4, Number 2, July 1997 - Volume 3, Number 2, July 1997 - Volume 2, Number 1 1995 - Volume 3, Number 1 1996 - Volume 3, Number 2, July 1996 - Volume 4, Number 1, July 1997

15. Doreen Massey : Ο χώρος, ο τόπος και το κοινωνικό φύλο («Εποχή», 27-9-92)
 - a. " (1995), Spatial Divisions of Labour, London : Macmillan
 - b. " and John Allen (ed), (1984), Geography Matters, Cambridge : Cambridge University Press
16. Doreen Massey, (1994), Space, Place and Gender, Cambridge : Polity Press
17. Frank, K. & L. Paxson (1989), Women and Urban Space, in : I. Altman & E. Zube (eds) Public Places and Spaces, London : Plenum Press, p 121-146
18. Rogers, B. (1989), Men Only, London : Pandora Press
19. Wilson E. (1992), The invisible flaneur, New Left Review 191, pp 90-111
20. Bagguley P., Shapiro D., Urry J., Place, class and gender, ed. SAGE, LONDON, 1990.
21. Vaiou Dina "Gender Divisions in Urban Space: Beyond the Rigidities of Dualist Classifications", Antipode. A Radical Journal of Geography 24/4 (1992):247-262.

ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Η συλλογή των στοιχείων που αφορούν το θέμα εστιάστηκε σε δύο κατευθύνσεις :

A. Έρευνα βιβλιογραφικών αναφορών μέσα από βιβλία, περιοδικά, συνέδρια κλπ.

Το τμήμα της έρευνας των βιβλιογραφικών αναφορών, για το θέμα φύλο και χώρος που έγινε στις βιβλιοθήκες του Ε.Μ.Π., Α.Π.Θ. και Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, εστιάζοντας στην ελληνική βιβλιογραφία, έδειξε ότι ο αριθμός των (σχετικών με το θέμα) βιβλίων είναι πολύ περιορισμένος. Αντίθετα στην ξένη (αγγλοσαξονική) βιβλιογραφία, εντοπίσαμε πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό, που εντάσσεται στις μελέτες της πολεοδομίας (planning), της γεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας οι οποίες εισάγουν τον όρο gender (κοινωνικό φύλο) στα επιστημονικά τους πεδία εξετάζοντας τα ζητήματα του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου.

Το πρόβλημα της έλλειψης Ελληνικής βιβλιογραφίας αναφέρθηκε και στις συνεντεύξεις, που κάναμε με τις καθηγήτριες των Αρχιτεκτονικών Τμημάτων του Ε.Μ.Π. και Α.Π.Θ. Εδώ, παραθέτουμε την ελληνική βιβλιογραφία και τους τίτλους των κειμένων που αφορούν στο θέμα Φύλο και Χώρος, τα οποία έχουν δημοσιευτεί σε επιστημονικά περιοδικά και εφημερίδες. Επίσης παραθέτουμε ενδεικτικά ορισμένα βιβλία από την ξένη βιβλιογραφία.

Αναλυτικότερα, η συλλογή του έντυπου υλικού έγινε από :

α) τις βιβλιοθήκες του Τεχνικού Επιμελητηρίου (ΤΕΕ), του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ), του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας,

β) τα έντυπα που δίνονται στα πλαίσια των ειδικών μαθημάτων του Πανεπιστημιακού χώρου, με θέματα που αφορούν στο φύλο και το χώρο, τα οποία έχουν τους γενικούς τίτλους : «Φύλο και Χώρος», «Σεξουαλικότητα και Αρχιτεκτονική», «Τόπος - Χώρος -Φύλο» και «Θεωρίες της Αποδόμησης του Χώρου και του Φύλου» και «Ο σχεδιασμός μέσα από ένα παιχνίδι αποσταθεροποίησης και αναδιάρθρωσης»,

γ) τα τεύχη εισηγήσεων που έγιναν στα πλαίσια των ειδικών σεμιναρίων με θέμα : «Γυναίκες και Δημόσιοι Χώροι», τα οποία έλαβαν χώρα σε Πανεπιστήμια

διαφορετικών πόλεων της Ευρώπης και μεταξύ αυτών η Αθήνα, το Άμστερνταμ, η Κοπεγχάγη, το Ντάραμ και η Βαρκελώνη. Τα σεμινάρια αυτά παρακολούθησαν φοιτητές και φοιτήτριες από τις αντίστοιχες πόλεις. Υπεύθυνη της οργάνωσης του Ελληνικού τμήματος ήταν η κ. Ντ. Βαΐου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΕΜΠ

δ) τις σχετικές δημοσιεύσεις σε επιστημονικά (κ.ά.) περιοδικά, όπως το Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, τα Σύγχρονα Θέματα, το ειδικό τεύχος που εξέδωσε ο Δήμος Θηβαίων (ΔΕΠΟΑΘ) για το «Συμμετοχικό Σχεδιασμό στον Προσφυγικό Συνοικισμό στη Θήβα» κ.α.,

ε) τα έντυπα που αφορούσαν ημερίδες και συνέδρια σχετικές με το θέμα, που οργάνωσαν διαφορετικοί φορείς. Αυτά είναι:

τα Πρακτικά της Ημερίδας με θέμα την «Ευαισθητοποίηση των Γυναικών Μηχανικών για την Αναβάθμιση της Ποιότητας Ζωής» που οργάνωσε η Ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών (ΕΔΕΜ) με την Γενική Γραμματεία Ισότητας (ΓΓΙ),

η Εισηγήση του Οργανισμού της Αθήνας (ΟΑ) στη Διεθνή Διάσκεψη του ΟΟΣΑ, με θέμα «Οι Γυναίκες στην Πόλη», η οποία βασίστηκε σε σχετική μελέτη που συντάχθηκε στον ΟΑ, με θέμα «Η Παράμετρος του Φύλου στο Σχεδιασμό του Χώρου στο Υπουργείο Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (ΥΠΕΧΩΔΕ) - Το παράδειγμα του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας (ΡΣΑ)»

τα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου που έγινε στο ΕΜΠ με θέμα «Γυναίκες, Πόλη, Ευρώπη : Η Ευρωπαϊκή Χάρτα για το Δικαίωμα των Γυναικών στην Πόλη» και

το κείμενο συμβολής του ΥΠΕΧΩΔΕ για τη σύνταξη της Εθνικής Αναφοράς (Εθνικού Ραπόρτο) στο Σεμινάριο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στη λήψη των αποφάσεων στον Περιφερειακό και Περιβαλλοντικό Σχεδιασμό, κ.α.

Η βιβλιογραφία αναφέρεται στο τέλος του παρόντος τεύχους. Οι σχετικές εισηγήσεις, τα τεύχη, τα πρακτικά, ημερίδων κλπ. εντάσσονται σε ειδικά τεύχη, που κατατίθενται με την παρούσα μελέτη. Οι τίτλοι αυτών είναι:

1. «Η παράμετρος του φύλου στο σχεδιασμό στο υπουργείο χωροταξίας και δημοσίων έργων και το παράδειγμα του ρυθμιστικού σχεδίου Αθήνας.» Παράρτημα: «Έντυπα-έγγραφα με τις δραστηριότητες της επιτροπής

γυναικών του ΥΠΕΧΩΔΕ, σχετικά με τη συμμετοχή τους σε θέματα που αφορούσαν τη μελέτη του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου.»

2. «Πρακτικά της ημερίδας που οργάνωσε η Ε.Δ.Ε.Μ. και η γενική γραμματεία ισότητας με θέμα «Ευαισθητοποίηση των γυναικών μηχανικών για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής.» Παράρτημα: «Η εισήγηση της επιστημονικής επιτροπής.»

3. «Κείμενα σχετικά με την «Ευρωπαϊκή Χάρτα για τις γυναίκες στην πόλη».»

4. «Women in public space experiences from North and South», Erasmus Intensive course – Αθήνα, 13-21 Απριλίου 1994, Ε.Μ.Π., Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.

5. Επιλογή κειμένων από το «Women in public space experiences from North and South», Erasmus Intensive course – Αθήνα, 13-21 Απριλίου 1994, Ε.Μ.Π., Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, μεταφρασμένα στα Ελληνικά.

6. «Ειδικά τεύχη με θεωρητικές προσεγγίσεις των μαθημάτων: «Φύλο και Χώρος», «Τόπος-Χώρος-Φύλο», «Θεωρίες της αποδόμησης και του φύλου», «Ο σχεδιασμός μέσα από ένα παιχνίδι αποσταθεροποίησης και αποδιάρθρωσης», Παράρτημα οι εκφωνήσεις των θεμάτων.

7. «Φύλο και Χώρος, ένα μάθημα και μια οπτική, 18 παραδείγματα εργασιών», Ε.Μ.Π., Ειδικά θέματα χώρου –8^{ου} εξαμήνου: Διδακτική ομάδα: Ντ. Βαίου (Τομέας ΙΙ), Α. Βρυχέα (Τομέας ΙΙΙ), Επιμ. Ρ. Λυκογιάννη, Κ. Γρέβια

8. «Η Αλίκη στο χώρο των θαυμάτων», Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, Απρίλιος-Μάιος 1989, Νο 20.

9. «Συμμετοχικός σχεδιασμός, δυο χρόνια δράσης στον προσφυγικό συνοικισμό της Θήβας»

10. «Συμμετοχικός σχεδιασμός, στον προσφυγικό συνοικισμό της Θήβας»

11. «Οι χώροι, οι χρόνοι, η πολιτική για την πόλη, καθορισμοί της καθημερινής ζωής των γυναικών (σημειώσεις)», «Gender issues in the decision making process with regard to Urban \space and housing», «Ο τόπος δουλειάς

και το σπίτι: κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας»

B. Συνεντεύξεις από γυναίκες μηχανικούς τις οποίες κατατάξαμε σε δύο ενότητες, ανάλογα με το αντικείμενο εργασίας τους, οι οποίες :

1. εργάζονται σε δημόσιους φορείς :

α) την κ. Ελένη Ηλιοπούλου, Αρχ. Μηχανικό του Οργανισμού Αθήνας

β) την κ. Άννα Αναγνωστοπούλου, Αρχ. Μηχανικό και του ΥΠΕΧΩΔΕ, μέλος της Γραμματείας Γυναικών της ΑΔΕΔΥ και του Δ.Σ. της ΕΜΔΥΔΑΣ :

β) την κ. Ντάνη Αντανασιώτη, Τοπογράφο Μηχανικό, ιδρυτικό μέλος της Ένωσης Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών (ΕΔΕΜ), τ. πρόεδρο της ΕΔΕΜ και νυν σύμβουλο του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας

2. είναι καθηγήτριες στα Τμήματα Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ και του ΑΠΘ :

α) την κ. Ντίνα Βαΐου (ΕΜΠ)

β) την κ. Άννυ Βρυχέα (ΕΜΠ)

γ) την κ. Σάσα Λαδά (ΑΠΘ) και

δ) την κ. Βάνα Τεντοκάλη (ΑΠΘ)

Τα ερωτήματα διαμορφώθηκαν ανάλογα με τις αρμοδιότητες και τις δραστηριότητες των ερωτώμενων και βασίστηκαν σε οδηγούς συνέντευξης.

**ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΠΟΥ ΑΠΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΣΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΜΗΧΑΝΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ**

(Γυναικών μηχανικών που εργάζονται σε δημόσιους φορείς)

Ποια ήταν τα γυναικεία θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν σε συνδυασμό με το αντικείμενό τους;

Ποιες είναι οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της ευαισθητοποίησης των εργαζόμενων στο ΥΠΕΧΩΔΕ για την κατά φύλο διάκριση σε εργασιακά θέματα, καθώς και για την αντιμετώπιση των ζητημάτων του χώρου μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού φύλου. Π.χ. :

έχουν γίνει κάποια σεμινάρια για γυναίκες μηχανικούς, με στόχο την ανάδειξη της ιδιαίτερης γνώσης που απαιτείται για την εξέταση του χώρου μέσα από την οπτική του κοινωνικού φύλου;

έχουν γίνει προσπάθειες για τη θέσπιση διαλόγου μεταξύ γυναικών μηχανικών και γυναικείων οργανώσεων ή γυναικών της τοπικής κοινωνίας, την οποία μελετούν;

έχει δημιουργηθεί δίκτυο με άλλους φορείς, όπως π.χ. Πανεπιστημιακούς χώρους, με στόχο την ανταλλαγή εμπειριών και γνώσεων;

έχουν εκδοθεί κάποιοι εκπαιδευτικοί οδηγοί για ενημέρωση των γυναικών μηχανικών που να αφορούν σε ερευνητικές μεθόδους εξέτασης του χώρου μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού φύλου;

υπάρχει προβληματισμός για τη θέσπιση ποιοτικού ελέγχου των προτάσεων της υπηρεσίας μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού φύλου ή τη σύνταξη ερωτηματολογίων για την πληροφόρηση των ιδιαίτερων αναγκών και επιθυμιών των γυναικών;

έχουν εξετασθεί οι επιπτώσεις της πολιτικής του σχεδιασμού σε διαφορετικές ομάδες;

Υπάρχει ιδιαίτερος προβληματισμός στα θέματα διευθέτησης του χώρου -στα πλαίσια της σύνταξης του Ρυθμιστικού της Αθήνας- με βάση το κοινωνικό φύλο ;

Επίσης, ζητήθηκαν και τα συμπεράσματα τους για την εξέλιξη των ζητημάτων που προωθήθηκαν σχετικά με το βαθμό πολιτικής υποστήριξης, τη

διαπίστωση εμποδίων από τις ίδιες τις γυναίκες ή την προσποίηση για ενδιαφέρον σε φεμινιστικά θέματα.

Η συνέντευξη με την κ. Ντ. Αντανασιώτη προσέγγισε ζητήματα που εστίασαν στην εμπειρία της από τις δράσεις και τους στόχους της ΕΔΕΜ, όπως :

Ποιοι ήταν οι στόχοι και οι δραστηριότητες της ΕΔΕΜ και ποια η προσωπική της άποψη για τη μελέτη του χώρου μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού φύλου και ιδιαίτερα μέσα από κριτήρια που παράγονται από τη γυναικεία σκοπιά.

Πως αξιολόγησε η ΕΔΕΜ, αλλά και η ίδια την ημερίδα που οργάνωσε η ΕΔΕΜ σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εκπαίδευσης Επιμόρφωσης Μελών ΤΕΕ και τη Γενική Γραμματεία Ισότητας, στις 27/4/1998, στο ΤΕΕ, με θέμα την «Ευαισθητοποίηση των γυναικών μηχανικών για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής».

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΠΟΥ ΑΠΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΣΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

(Γυναίκες Αρχιτεκτόνισσες -Εκπαιδευτικοί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση)

Υπάρχει ειδικό μάθημα που να προσεγγίζει το θέμα του φύλου στο σχεδιασμό ή έχει εισαχθεί ο προβληματισμός και σε άλλα μαθήματα;

Μέσα από ποιες διαδικασίες εντάχθηκε η διάσταση του φύλου στο πλαίσιο των μαθημάτων και ποια είναι η μέχρι σήμερα πορεία του;

Ποιος είναι ο τρόπος προσέγγισης της οπτικής του φύλου στα ζητήματα του σχεδιασμού του χώρου, μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία;

Η προσέγγιση αφορά στην παρουσίαση του θεωρητικού πεδίου αυτής της προβληματικής, σε ιδιαίτερες μεθόδους έρευνας και σχεδιασμού του χώρου, σε συγκεκριμένες σχεδιαστικές προτάσεις ή σε όλα αυτά μαζί;

Ποια είναι τα θέματα που έχουν εξετασθεί από τους φοιτητές και φοιτήτριες και ποια ανταπόκριση είχαν αυτοί /ές για το ειδικό μάθημα;

Υπάρχουν στον Ελληνικό χώρο σχεδιαστικές προτάσεις που να βασίζονται σε μεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες αναδεικνύουν αυτή την οπτική;

Πώς εισάγεται το ζήτημα του φύλου στις επιστημονικές και επαγγελματικές δραστηριότητες τους;

ΑΝΑΛΥΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

ΥΠΕΧΩΔΕ & ΕΔΕΜ

Το ΥΠΕΧΩΔΕ είναι το Υπουργείο που μελετά τη χωροθέτηση και την περιβαλλοντική διάσταση της βιομηχανίας και του τουρισμού σε όλο τον Ελλαδικό χώρο.

Το έργο του Οργανισμού της Αθήνας (ΟΑ), είναι η παρακολούθηση της εφαρμογής και της εξασφάλισης της πραγματοποίησης του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας (ΡΣΑ) και η εκπόνηση των Γενικών Πολεοδομικών Σχεδίων (ΓΠΣ) της Ευρύτερης περιοχής της Αθήνας, έτσι όπως αναφέρεται στο άρθρο 5 του Ν. 1515/1985, που αφορά στο «Ρυθμιστικό Σχέδιο και το Πρόγραμμα Προστασίας Περιβάλλοντος της Ευρύτερης Περιοχής της Αθήνας». Ο ΟΑ εποπτεύεται από το ΥΠΕΧΩΔΕ.

Ο ρόλος και των δύο είναι επιτελικός και οι αποφάσεις τους ορίζονται κατόπιν συνεργασίας με άλλα υπουργεία και Δημόσιους φορείς, όπως το Υπουργείο Υγείας (για τη χωροθέτηση των νοσοκομειακών μονάδων), Βιομηχανίας (για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας), Γεωργίας, τον ΕΟΤ κλπ.

Ως εκ τούτου, όπως μας είπαν και οι κ.κ. Ελένη Ηλιοπούλου και Άννα Αναγνωστοπούλου, τα ζητήματα του φύλου δεν έχουν απασχολήσει την ατζέντα των πολιτικών τους προγραμμάτων. Τα τελευταία χρόνια το Υπουργείο ανέθεσε στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας ένα ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα : «Οι κοινωνικοί παράμετροι που σχετίζονται με την επικαιροποίηση του ΡΣΑ», χωρίς όμως να εισάγεται η οπτική του φύλου σε αυτές.

Συγκεκριμένα, όπως μας είπε η κ. Αναγνωστοπούλου, η οποία εργάστηκε 10 χρόνια στο Ρυθμιστικό της Αθήνας και άλλα 10 στη Διεύθυνση Χωροταξίας ως χωροτάκτης βιομηχανίας (με τη χωροταξική διάσταση της βιομηχανίας σαν δραστηριότητα, όχι με τη χωροθέτηση σημειακής βιομηχανίας) : «ήταν επιτελική Διεύθυνση η χωροταξία. Με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολο να εντάσσεται το ζήτημα του φύλου στη δουλειά... Λένε ας πούμε: `εδώ ασχολούμαστε με τις μεγάλες δομές χωροταξικής και περιβαλλοντικής διάστασης της βιομηχανίας και του τουρισμού και τώρα μας λένε και γι' αυτό το ασήμαντο; Με αυτόν τον τρόπο έμπαινε το ζήτημα. Κι ήταν αδύνατο αφού δεν υπήρχε υποδομή, να δεις μέσα από τα θέματα που ασχολείσαι την οπτική του φύλου. Έτσι κι αλλιώς στο ΥΠΕΧΩΔΕ

δεν κάναμε μελέτες εμείς οι ίδιες. Αναθέταμε και επιβλέπαμε. Ίσως το θέμα να προσεγγίζεται περισσότερο από την κλίμακα της αυτοδιοίκησης...»

Παρ' όλα αυτά έχουν γίνει προσπάθειες για την ένταξη της οπτικής της φύλου, είτε μέσα από εισηγήσεις *συνδέσμων*⁸ του ΥΠΕΧΩΔΕ σε διάφορα συνέδρια στα οποία συμμετείχε το Υπουργείο, είτε μέσα από προσωπικές «ανησυχίες» που εκφράστηκαν από τη μεριά των γυναικών αρχιτεκτονισσών του Υπουργείου, με τη μορφή προτάσεων σχετικών με το θέμα.

Η ένωση Διπλωματούχων Ελληνίδων Μηχανικών (ΕΔΕΜ), έχει στόχο να προβάλλει και να προωθήσει τη συμμετοχή των γυναικών – μηχανικών στον επαγγελματικό χώρο. Για το λόγο αυτό, αναλαμβάνει έρευνες που αφορούν την επαγγελματική κατάσταση των γυναικών και τα ειδικά θέματα που αφορούν την εξέλιξη τους. Προωθεί επίσης θέματα επικοινωνίας, ενημέρωσης και συμβουλευτικής μεταξύ των γυναικών μηχανικών όχι μόνο στον ελληνικό χώρο αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μέσα από προγράμματα που γίνονται στα πλαίσια της κοινοτικής πρωτοβουλίας, όπως το Leonardo da Vinci (Life Long Mentoring of Women in and/ or towards technical jobs, που αφορά πρόγραμμα συμβουλευτικής των γυναικών σε τεχνολογικά επαγγέλματα) και το Women in Network (Ευρωπαϊκό δίκτυο γυναικείων οργανώσεων που έχει οργανωθεί από το ομώνυμο ευρωπαϊκό πρόγραμμα που υλοποιεί η ΕΔΕΜ μαζί με εταιρούς γυναικείες οργανώσεις που προωθούν την παρουσία των γυναικών στις επιστήμες και την τεχνολογία).

⁸ *Σύνδεσμος* μεταξύ Γραμματείας Ισότητας και Υπουργείου. Στο ΥΠΕΧΩΔΕ, πριν από το σύνδεσμο, λειτουργούσε στα πλαίσια του συλλόγου Επιτροπή Γυναικών, η οποία, μετά την καθιέρωση του συνδέσμου, πρότεινε στην ηγεσία του Υπουργείου τη δημιουργία «Γραφείου Ισότητας» και την στελέχωσή του από υπαλλήλους 'ευαισθητοποιημένους' στα θέματα ισότητας, έτσι ώστε « να υπάρχουν παρεμβάσεις» (στα θέματα αντικειμένου δουλειάς) «και για τις χωρικές κατά φύλο διακρίσεις και να αναθεωρηθεί η μεθοδολογία προσέγγισης αυτών των θεμάτων».

Η γυναικεία οπτική στους σχεδιασμούς του ΥΠΕΧΩΔΕ⁹

Οι θεσμοί

Πριν αναφερθούμε στις συγκεκριμένες δραστηριότητες των γυναικών - μηχανικών του ΥΠΕΧΩΔΕ, κρίναμε σκόπιμο να αναφερθούμε στους τρόπους οργάνωσης αυτών των γυναικών και στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες υπερασπίστηκαν τις θέσεις τους, είτε αυτές αφορούσαν στη διαφορετική προσέγγιση του χώρου, μέσα από τη γυναικεία οπτική, είτε σε θέματα του συγκεκριμένου εργασιακού τους χώρου. Κι αυτό, γιατί, έχοντας καταγράψει τις συνεντεύξεις που πήραμε, οι οποίες αφορούσαν και σε θέματα θεσμών για το αντικείμενο και το χώρο εργασίας -θέματα που αναφέρονται στον οδηγό συνέντευξης- καταλάβαμε δύο βασικά πράγματα, τα οποία θεωρούμε σκόπιμο να δειχθούν στην παρούσα έρευνα : το ένα είναι ο ρόλος που έχει η συνείδηση (της θέσης, της ταυτότητας, του φύλου) στη διεκδίκηση δικαιωμάτων και της κάλυψης αναγκών και το άλλο είναι, η δύναμη που έχουν οι θεσμοί να επιδρούν στη μοίρα αυτών των διεκδικήσεων.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας έδωσε η κ. Αναγνωστοπούλου στο Υπουργείο κάναμε κάποιες εκδηλώσεις, όπως στις 8 του Μάρτη ή κάποιες εκδηλώσεις που αναφερόντουσαν σε ιστορικά στοιχεία για το φεμινιστικό κίνημα. Ανάλογα με τις γυναίκες που τις συγκροτούσανε είχαν και το αντίστοιχο περιεχόμενο: «Για το χώρο δεν είχαμε ασχοληθεί. Οι κυριότερες εκδηλώσεις αφορούσαν στο φεμινιστικό χώρο, τα δικαιώματα, το οικογενειακό δίκαιο κλπ. ή καλλιτεχνικού περιεχομένου, που είχαν αναφορά πάντοτε στις γυναίκες, όπως π.χ. 'οι γυναίκες που γράφουν διηγήματα', 'οι γυναίκες που γράφουν ποίηση' κλπ. Δεν είχαν τεχνικό αντικείμενο (θέματα του ΥΠΕΧΩΔΕ).

Ο προβληματισμός γύρω από τα γυναικεία ζητήματα οδήγησε σε πολλές κινητοποιήσεις των συνδικαλιστριών, γύρω στο 1988 με 1990, που διεκδίκησαν να συσταθούν οι Γραμματείες Γυναικών: «Η παρέμβαση ήταν σημαντική, γιατί είχε έντονη σχέση με το φεμινιστικό και γυναικείο κίνημα. Η Δημόσια Διοίκηση ενώ ξεκινούσε πάντοτε από πάνω (τη ΓΣΕΕ κ.α.), η Δημόσια Διοίκηση στην ΑΔΕΔΥ ξεκίνησε από την επιτροπή γυναικών του ΥΠΕΧΩΔΕ. Επειδή, είδαμε εμείς ότι γίνονται αυτές οι γραμματείες και οι συνδιασκέψεις στη ΓΣΕΕ στην ΟΤΟΕ κ.α., κάναμε ένα κάλεσμα και μαζευτήκαμε οι γυναίκες της ομοσπονδίας εργαζομένων

⁹ Από τη συνέντευξη με την κ. Αναγνωστοπούλου

στο ΥΠΕΧΩΔΕ... Πήγαμε κατευθείαν μετά στην ΑΔΕΔΥ, να διαμαρτυρηθούμε να γίνει Γραμματεία Γυναικών ΑΔΕΔΥ». Η Γραμματεία Γυναικών ΑΔΕΔΥ (Δημοσίων Υπαλλήλων) δημιουργήθηκε το 1990 και σε συνεργασία με την Εκτελεστική Επιτροπή της ΑΔΕΔΥ, ασχολήθηκε με ζητήματα που αφορούν τις γυναίκες εργαζόμενες στο Δημόσιο Τομέα, οργανώνοντας σχετικά σεμινάρια, διαλέξεις και συναντήσεις με το σύνολο των φεμινιστικών οργανώσεων και ομάδων.

Στα πλαίσια αυτής της κινητοποίησης η Επιτροπή για την Ισότητα των Δύο Φύλων της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Σωματείων ΥΠΕΧΩΔΕ (ΠΟΣΥΠΕΧΩΔΕ), με στόχο να ολοκληρώσει τους άξονες δράσης της, «ένας από τους οποίους ήταν η μελέτη της θέσης της γυναίκας στο ΥΠΕΧΩΔΕ και τα ΝΠΔΔ που εποπτεύονται από αυτό» προχώρησε (το 1988) στη δημιουργία ενός ερωτηματολογίου, που απηύθυνε στους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες του Υπουργείου, για να συλλέξει στοιχεία για την κατάσταση των γυναικών του χώρου αυτού. Το ερωτηματολόγιο αυτό ακολούθησαν συμπεράσματα και προτάσεις, οι οποίες έθιγαν θέματα (συνδικαλιστικής δράσης) που εστιάζονταν : στην κατάργηση των διακρίσεων των δύο φύλων, την αναγκαιότητα της παρέμβασης των γυναικών στα ζητήματα κοινωνικής προστασίας (επέκταση γονικής άδειας, την εξοικονόμηση αναγκαίου ελεύθερου χρόνου, την ποιοτική οργάνωση παιδικών σταθμών και παιδικών κέντρων), τη σταδιακή καθιέρωση της πρωινής βάρδιας σ' όλη την κλίμακα της εκπαίδευσης, την προσαρμογή των ωραρίων των εργαζόμενων, τα ειδικά μέτρα οικονομικής και κοινωνικής στήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών, την αναγκαιότητα δημιουργίας επιμορφωτικού προγράμματος για τα θέματα της ίσης μεταχείρισης και ίσων ευκαιριών, ώστε «να ενθαρρύνουν τις νέες γυναίκες να αντισταθούν στον παραδοσιακό κοινωνικό ρόλο» κ.α.

Τα θέματα αυτά όπως είναι φανερό, αφορούσαν εκτός από το συγκεκριμένο εργασιακό χώρο και όλες τις γυναίκες και ιδιαίτερα αυτές που έχουν επωμισθεί τους ρόλους της εργαζόμενης μητέρας και συζύγου «λαμβάνοντας υπόψη ότι ο χρόνος, ο τρόπος και ο τόπος έκφρασης των γυναικών διαφέρει από αυτόν των ανδρών».

Το θέμα του χώρου από τη σκοπιά των γυναικών, δεν αναφέρεται ρητά σ' αυτή την έρευνα, η διεκδίκηση, όμως, των παραπάνω ζητημάτων, κάνει ορατή την ύπαρξή του και αποτελεί προπομπό για τη μετέπειτα δράση των γυναικών που ασχολούνται με αυτόν.

Σύμφωνα με την κ. Αναγνωστοπούλου: «μέσα από το φεμινιστικό κίνημα έγινε μια προσπάθεια να στηθούν γραφεία ισότητας στη Δημόσια Διοίκηση και στο δημόσιο τομέα (το 1990). Λέγαμε : 'το αντικείμενο του Γραφείου Ισότητας να περιλαμβάνει μελέτες προτάσεις και παρεμβάσεις σε ότι αφορά τα θέματα ισότητας σε ότι αφορά το προσωπικό και τις εργασιακές σχέσεις [...] Στη βάση πιο συγκεκριμένης δουλειάς στα πλαίσια της Διοίκησης του ΥΠΕΧΩΔΕ, να παρεμβαίνει στα θέματα που τίθενται, είτε στην Ελλάδα από πλευράς Γενικής Γραμματείας Ισότητας, είτε στα πλαίσια της ΕΟΚ (έτσι λεγόταν τότε), που επιτακτικά ζητείται η συμμετοχή μας, με θέσεις. Ζητούσαμε τότε αυτά να πάρουν θεσμικό χαρακτήρα, να ενταχθούν στον Οργανισμό κλπ. Τότε ιδρύθηκαν και τα Γραφεία Ισότητας. Η Λάμψα ήταν αυτή που μας συγκέντρωνε όλους τους συνδέσμους. Είχαμε και τη θεσμική κατοχύρωση να λείπουμε από τους χώρους της δουλειάς μας ως σύνδεσμοι και μας μάζευε και κάναμε συλλογική δουλειά. Π.χ. μας έλεγε να πάρετε αυτή τη βιβλιογραφία για τη βιβλιοθήκη σας. Πρακτικά θέματα, που κυρίως αφορούσαν τη Δημόσια Διοίκηση. Όχι θέματα αντικειμένου».

Ο χώρος

Οι περισσότερες κινήσεις που είχαν γίνει σε σχέση με τον προβληματισμό «Γυναίκες και Χώρος» ξεκίνησαν από πρωτοβουλίες ατόμων που έτυχε να έχουν σχέση με το γυναικείο ζήτημα και το αντικείμενο της δουλειάς ήταν σχετικό με το χώρο. Οι γυναίκες μηχανικοί του ΥΠΕΧΩΔΕ είχαν προτείνει το 1983, στον Τρίτη, όταν εγκρίθηκε το Ρυθμιστικό της Αθήνας (από μια συμμετοχική διαδικασία πάρα πολλών φορέων, είτε Τοπικής Αυτοδιοίκησης, είτε επαγγελματικών, είτε επιστημονικών φορέων) να γίνει και ειδική παρουσίαση στις γυναικείες οργανώσεις.

Όπως μας είπε η κ. Αναγνωστοπούλου¹⁰ : «Είχαμε συντάξει έναν κατάλογο για το ποιοι φορείς, επαγγελματικοί ή επιστημονικοί θα καλεστούν για να τους παρουσιαστεί το Ρυθμιστικό σχέδιο, πριν περάσει από τη Βουλή και μεταξύ ειδικότερων φορέων προτείναμε και τις γυναικείες οργανώσεις... Τελευταία στιγμή μπήκε αυτή η πρόταση και μεταξύ των φορέων κλήθηκαν και οι γυναικείες οργανώσεις, χωρίς κάποια ιδιαίτερη φιλοδοξία να ακουστούν προτάσεις, θέσεις κλπ. Και μάλιστα οι μεγάλες, όχι οι ομάδες. Καμία οργάνωση δεν εξέφρασε τις

¹⁰ Η κ. Αναγνωστοπούλου είχε ορισθεί ως σύνδεσμος του ΥΠΕΧΩΔΕ με την Γενική Γραμματεία Ισότητας. Ασχολήθηκε με ζητήματα και προτάσεις που αφορούσαν στη θέση των γυναικών στον εργασιακό χώρο και διεκδίκησε τη λειτουργία του ' Γραφείου Ισότητας' στο ΥΠΕΧΩΔΕ.

απόψεις της. Ούτε είχε ιδιαίτερο περιεχόμενο η παρουσίαση. Ούτε αφορούσε το Ρυθμιστικό στα θέματα Χώρου και Γυναίκα. Απλώς το κλασσικό Ρυθμιστικό παρουσιάστηκε στις γυναικείες οργανώσεις».

Θεωρούμε σημαντικό το γεγονός ότι η πρωτοβουλία του καλέσματος των γυναικείων οργανώσεων ξεκίνησε από την επιτροπή γυναικών του συλλόγου εργαζομένων στο ΥΠΕΧΩΔΕ. Το βασικό, βέβαια, ήταν ότι υπήρχε τέτοια επιτροπή. Ούτε ο σύλλογος έθεσε το θέμα ως προτεραιότητα, ούτε είχε τεθεί θέμα από κάποιες άλλες γυναικείες οργανώσεις. Ξεκίνησε από κάποιες συνειδητοποιημένες γυναίκες, που δούλεψαν για το Ρυθμιστικό και οι οποίες -λόγω αντικειμένου- είχαν επισημάνει τα ιδιαίτερα ζητήματα που προκύπτουν από τη προσέγγιση του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου.

Το ζήτημα των ιδιαίτερων (μέσα από την οπτική του φύλου) μελετών προτάσεων και παρεμβάσεων σε θέματα αντικειμένου δουλειάς αναφέρεται ρητά - για πρώτη φορά- σε έγγραφο της κ. Αναγνωστοπούλου προς τον Υπουργό ΠΕΧΩΔΕ, που αφορά στην ανάγκη δημιουργίας 'Γραφείου Ισότητας'¹¹ στο Υπουργείο. Εκεί προτείνει και τη δημιουργία μιας μελέτης -πilotου, που θα λαμβάνει υπόψη της «την οπτική της ισότητας των δύο φύλων». Πριν από αυτό είχε συμμετάσχει σε σεμινάριο με θέμα τη «Συμμετοχή των Γυναικών στην Περιφερειακή και Περιβαλλοντική Πολιτική», που οργανώθηκε στα πλαίσια του συμβουλίου Ευρώπης, από την Γ.Γ.Ι. («του οποίου τα συμπεράσματα και η συνοπτική περίληψή στάλθηκαν σε όλους τους γυναικείους οργανισμούς και Ενώσεις»). Το ΥΠΕΧΩΔΕ συμμετείχε σε αυτό, με εισήγηση της κ. Δεργκάλιν, η οποία είχε συγκεντρώσει διάφορα στοιχεία, όπως από το Σύλλογο Αρχιτεκτόνων, που είχε εκδώσει κείμενα με όλη τη φεμινιστική παρέμβαση στο ζήτημα του χώρου. Το θέμα της εισήγησης ήταν ο «Καθορισμός των αποφάσεων κατά φύλο για την οικιστική πολιτική και το περιβάλλον».

Στην εισήγηση αυτή επισημάνθηκε η ανάγκη να αντιμετωπισθεί ο χώρος μέσα από τις κοινωνικές εξελίξεις, τις θέσεις και τις ανάγκες των γυναικών και προβλήθηκε ο ρόλος των συμμετοχικών διαδικασιών σε θέματα οικιστικής ανάπτυξης, στη δυνατότητα παροχής ευκαιριών για άμεση εμπλοκή των γυναικών σε ζητήματα προγραμματισμού, σχεδιασμού και διαχείρισης του χώρου. Αναφέρθηκε, επίσης, και σε τρεις περιοχές μελέτης (case studies), που έγιναν

¹¹ Το Γραφείο Ισότητας δημιουργήθηκε, όπως ορίστηκε και ο σύνδεσμος στο Υπουργείο, αλλά κανένα από τα δύο δεν θεσμοθετήθηκε, ενώ όλες οι δράσεις βασίστηκαν σε πρωτοβουλιακή βάση από άτυπη συντονιστική ομάδα εργασίας, με τη συμμετοχή γυναικών αρχιτεκτονισσών από τις Δ/νσεις του Υπουργείου.

στον αστικό χώρο και που αφορούν τη στάση και την επιρροή των γυναικών στο ελληνικό περιβάλλον (στη συνοικία Γερμανικά του Πειραιά, στην Καισαριανή και στην Κυψέλη). Σύμφωνα με τη σχετική ανακοίνωση οι γυναίκες «έπαιξαν έναν κατ' εξοχήν δραστήριο ρόλο στον προσδιορισμό του χαρακτήρα της γειτονιάς τους». Στη συνέχεια η ΓΓΙ συγκέντρωσε τα συμπεράσματα και τις προτάσεις του σεμιναρίου, που εστιάζουν στην αναγκαιότητα ανάπτυξης εναλλακτικών μεθόδων προσέγγισης του χώρου και την προώθηση της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων σχετικών με τα προγράμματα πολεοδομικού και οικιστικού σχεδιασμού, την ικανοποίηση των γυναικείων αιτημάτων για τον τρόπο πληροφόρησης -ενημέρωσης, με την οποία οι γυναίκες θα μπορούν να εκφράζονται με άμεσο τρόπο και τέλος στην προετοιμασία ενός «Χάρτη Γυναικών» για την ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών σε ό,τι αφορά την περιφερειακή και περιβαλλοντική πολιτική.

Κατόπιν αυτών, στο Σεμινάριο αποφασίστηκε να τεθούν τα συμπεράσματα αυτά «υπόψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Ισότητα μεταξύ των γυναικών και ανδρών (CEEG) του Συμβουλίου της Ευρώπης, να προωθηθούν στην Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης και να τύχουν της προσοχής όλων των ενδιαφερομένων Οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης, όπως :

της Συνόδου Υπουργών για θέματα Περιφερειακής Ανάπτυξης (CEMAT)

της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης

της Μόνιμης Διάσκεψης Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών (CLRAE) και κατά την επαναδιατύπωση, με τα τελευταία δεδομένα του

του Ευρωπαϊκού Χάρτη για τον Ευρωπαϊκό Σχεδιασμό και τον Αστικό Χάρτη (URBAN CHARTER) του Συμβουλίου της Ευρώπης, να βεβαιωθεί ότι έχουν συμπεριληφθεί ως θέματα προς εξέταση»¹².

Τα συμπεράσματα αυτά στάλθηκαν στους περιφερειάρχες της χώρας και στις γυναικείες οργανώσεις και φορείς, «με άγνωστη τελικά ανταπόκριση», όπως επισημαίνουν οι κ. κ. Αντωνοπούλου και Κυριοπούλου σε αναφορά που συνέταξαν με αφορμή μια μελέτη τους, που βασίστηκε στην εξέταση του ΡΣΑ μέσα από την οπτική του κοινωνικού φύλου και στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, αναλυτικά.

¹² Απόσπασμα από το σχετικό έγγραφο του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβέρνησης-Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα 27/11/90

Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού, το ΥΠΕΧΩΔΕ συμμετείχε -με θέματα σχετικά με το αντικείμενό του και με συγκεκριμένες προτάσεις- στη Γενική Διάσκεψη της UNESCO, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1991- Παρίσι- 3^ο Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα (1990- 1995) που αφορά τις γυναίκες {A) Description Major Programme - The Social and Human science in a changing world : Action 3 : Women as agents of social change & B) Major Programme - Education and the Future : Support to activities and design projects to give girls and women access to science and technology education}

Οι προτάσεις αυτές (οι οποίες, επίσης, «τελικά δεν προχώρησαν») αφορούσαν κυρίως στη συμμετοχή των γυναικών στην προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος, στα θέματα διατήρησης πολιτιστικής κληρονομιάς, τη δημιουργία οικομουσείου κ.α., μέσα από γυναικείους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς και γυναικείου φορέα διαχείρισης ενός Σεμιναριακού Κέντρου, προσδιορίζοντας έναν καινούργιο ρόλο για την εμπλοκή των γυναικών με τα ζητήματα του χώρου.

Εκτός από τις παραπάνω προσπάθειες και δράσεις που αναπτύχθηκαν, έστω και σε προγραμματικό πλαίσιο -γιατί, για να γίνει κάτι, χρειάζεται και η πολιτική βούληση, η Επιτροπή Γυναικών του ΥΠΕΧΩΔΕ, προσπάθησε να έρθει σε συνεργασία με δίκτυα γυναικών.

Όμως, «όταν αναφερθήκαμε σε συνεργασία με δίκτυα γυναικών, δεν μπορούσε να δεχτεί την πρόταση μας η ηγεσία εκείνη την εποχή. Ούτε η ηγεσία ούτε η Διοίκηση. Μάλιστα θεωρούσαν ότι η λέξη *δίκτυο* (που είπαμε να υπάρχει ένα δίκτυο γυναικών) ήταν κακή διατύπωση. Ένας Γενικός Διευθυντής, τότε, μας είπε να μη τη χρησιμοποιούμε. Τέτοια αντίληψη επικρατούσε. Δεν μπορέσαμε, αν και προσπαθήσαμε πολύ, να φτιάξουμε ένα δίκτυο επικοινωνίας ούτε με άλλους φορείς, όπως Δήμους κλπ. Ακόμα και όταν ήρθε η Παπαζώη, που ήταν γυναίκα[...] Ο μόνος που ήταν πιο 'ανοιχτός' ήταν ο Τρίσης, ο οποίος, όταν ήταν Δήμαρχος Αθηναίων και είχε έρθει σε ένα συνέδριο της ΑΔΕΔΥ, μας είπε ότι 'εγώ διατίθεμαι' (επειδή μας ήξερε από το ΥΠΕΧΩΔΕ) 'να έρθετε στο Δήμο, να πάρετε το γραφείο του Δημάρχου και ένα γραφείο σχετικό με το αντικείμενό σας, να το μελετήσετε, να κάνετε προτάσεις, να τις εφαρμόσουμε'. Μετά, όμως, από ένα μήνα, πέθανε ο Τρίσης. Διαφορετικά, θα είχαμε λειτουργήσει. Είχαμε κλείσει συμφωνία, θα πηγαίναμε και θα τελείωνε η δουλειά [...]

Εμείς, ως Επιτροπή Γυναικών θέλαμε να κάνουμε κάποια δουλειά σε σχέση με το αντικείμενο. Κάναμε πολύ κόπο να πείσουμε τις άλλες κοπέλες (που μπορεί

να ήταν διοικητικοί, γραμματείς κλπ.) ότι πρέπει να ασχοληθούμε με το αντικείμενο. Είχαμε φωνάξει τότε και τη Ντίνα τη Βαΐου για να δούμε τι μπορούμε να κάνουμε. Η Ντίνα μας έδωσε πληροφορίες για το τι γίνεται στο εξωτερικό, όπου μέσα από τις συμμετοχικές διαδικασίες σχεδιασμού, αλλά και τις πρωτοβουλίες της τοπικής αυτοδιοίκησης σε θέματα κατοικίας και πολεοδομικής οργάνωσης, έγιναν σημαντικές προσπάθειες για την ένταξη της οπτικής του φύλου στα θέματα αυτά. Οι προσπάθειες αυτές αφορούσαν σε ειδικά σεμινάρια ευαισθητοποίησης για το ζήτημα αυτό και σε συμμετοχή και συνεργασία των γυναικείων οργανώσεων με τους αρμόδιους φορείς. Η προσπάθεια αυτή περιορίστηκε. Δεν μπόρεσε να βγει προς τα έξω. Και για εσωτερικούς λόγους της επιτροπής και για τη λειτουργία του Υπουργείου. Που να βρούμε χρήματα, πως να εντάξουμε το θέμα στη δουλειά... Μας είχε πει η Ντίνα (Βαΐου) με την Αύρα (Κυριοπούλου) να στηθεί ένα δίκτυο με άλλες αρχιτεκτόνισσες που ασχολούνται με αυτά τα θέματα, όπως την Άννη τη Βρυχεία δηλ. ένα δίκτυο Πανεπιστημιακών και Δημόσιας Διοίκησης. Αυτό το ξεκινήσαμε ως δίκτυο και στη συνέχεια πήραμε και κάποιο Ευρωπαϊκό πρόγραμμα.

Άλλη μια παρέμβαση, που κι αυτή ατύχησε, έγινε στα πλαίσια μελετών που χρηματοδοτούνταν από τα Ευρωπαϊκά Προγράμματα. Τότε είχε προταθεί στη Διεύθυνση, μια από όλες τις μελέτες ή ερευνητικά προγράμματα να γίνει με θέμα τη μελέτη ή έρευνα της χρήσης του χώρου από τα δύο φύλα. Προτάθηκε ως παράδειγμα την πόλη της Πάτρας.

«Η επιλογή της Πάτρας βασίστηκε στο σκεπτικό ότι δεν είναι πολύ μεγάλη πόλη, κι έτσι θα μπορούσε να διακριθεί και κάποια παρέμβαση. Να εξακριβωθεί ποια είναι η χρήση της πόλης. Να γίνει καταρχήν ερευνητικό, να γίνουν προδιαγραφές και προτάσεις και στη συνέχεια να ανατεθεί. Αυτό προτάθηκε συγκεκριμένα και όταν πλέον υιοθετήθηκε από τη διευθύντρια που είχαμε τότε και έκανε και συζήτηση με την Παπαζώη (την τότε υπουργό). Η σχετική έρευνα και μελέτη θα εντασσόταν κάτω από το γενικό τίτλο: "Παρεμβάσεις σε μεγάλες πόλεις" ή "Χρήσεις γης στις πόλεις" κι όταν θα εγκρινόταν αυτό το κονδύλι θα κάναμε τις συγκεκριμένες μελέτες. Αφού εγκρίθηκε, κανείς από αυτούς που ανέλαβαν τα επιμέρους προγράμματα, δεν υλοποίησε το συγκεκριμένο θέμα, που αφορούσε τα φύλα. Εμπλακήκανε άλλα άτομα και έγιναν οι κλασσικού τύπου μελέτες που κάνει το ΥΠΕΧΩΔΕ. Δηλ. υιοθετήθηκε εκείνη την ώρα και μετά στην κατανομή δόθηκε αλλού. Που σημαίνει ότι δεν πέρασε το θέμα αυτό θεσμικά. Δεν έγινε ποτέ κάτι επίσημο. Λέγαμε να κάνουμε μια πιλοτική μελέτη, να μαζέψουμε κάποιες μελέτες να τις κοιτάξουμε από αυτή τη σκοπιά. Ούτε αυτό έγινε. Και μετά

κρατηθήκαμε από τις πρωτοβουλίες. Δεν έγινε τίποτε. Ούτε ποτέ μελετήτρια ή μελετητής έθεσε ποτέ αυτό το θέμα, ούτε κατατέθηκε αργότερα κάποια σχετική παρέμβαση...

Κάποια στιγμή, από καθαρά δική μας πρωτοβουλία, εγώ και η Αύρα η Κυριοπούλου, συντάξαμε ένα κείμενο με θέμα : 'Η παράμετρος του φύλου στο σχεδιασμό, στο ΥΠΕΧΩΔΕ και το παράδειγμα του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας'', το οποίο αναφέρεται ακριβώς στο αντικείμενο, π.χ. τι λέει το Ρυθμιστικό για τους ελεύθερους χώρους κλπ... Σε αυτή τη δουλειά βασίστηκε η εισήγηση της Αύρας, στη Διεθνή Οργάνωση του ΟΟΣΑ : «Οι γυναίκες στην πόλη», στο Παρίσι. Βέβαια εμείς το χρησιμοποιήσαμε σε διάφορες εκδηλώσεις που κάναμε ή στο Τεχνικό Επιμελητήριο που πηγαίναμε. Δε βγήκε θεσμικά από κάποια διαδικασία.

Υπάρχει κι άλλη μας δραστηριότητα με την ΕΔΕΜ. Εγώ επειδή για μια περίοδο ήμουνα μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Μηχανικών Δημοσίων Υπαλλήλων, πήγαίνα στις εκδηλώσεις της ΕΔΕΜ και μίλαγα ως εκπρόσωπος. Μέσα από την ΕΔΕΜ έγινε και η ημερίδα με θέμα 'Ευαισθητοποίηση των Γυναικών μηχανικών για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής' (27/4/98). Η τότε πρόεδρος της ΕΔΕΜ, η Ντάνυ η Αντανασιώτη, η οποία είχε ευαισθητοποιηθεί περισσότερο με το θέμα και είχε οργανώσει την ημερίδα. Στην Οργανωτική Επιτροπή αυτής της ημερίδας συμμετείχα εγώ, η Ντ. Βαΐου, η Α. Κυριοπούλου, η Α. Νικολοπούλου και η Λ. Τσιάλα¹³».

Είναι φανερό πως οι γυναίκες μηχανικοί του ΥΠΕΧΩΔΕ προσέγγισαν τα ζητήματα του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου, ως συνέπεια ενός ευρύτερου αγώνα, που αφορά στην ισότητα των φύλων και τη διεκδίκηση των ίσων ευκαιριών σε εργασιακά θέματα. Η προσέγγιση αυτή έγινε με βάση την αναγνώριση των ιδιαίτερων αναγκών των γυναικών στα πλαίσια της καθημερινής τους ζωής, στην οποία εμφανίζεται έντονη η αλληλοδιαπλοκή και αλληλεξάρτηση των ρόλων τους, ως υπεύθυνες των οικογενειακών τους υποχρεώσεων και ως εργαζόμενες.

Έτσι, ο στόχος της δίκαιης συμμετοχής των γυναικών, σε όλα τα επίπεδα της διοικητικής οργάνωσης του εργασιακού χώρου, αντιμετωπίστηκε ως προϋπόθεση για τη δυναμική συμμετοχή τους στα στάδια των σχετικών προτάσεων του αντικειμένου εργασίας. Οι δραστηριότητες που ανέπτυξαν οι

¹³ Τα πρακτικά της ημερίδας «Ευαισθητοποίηση των Γυναικών μηχανικών για την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής» επισυνάπτονται σε ειδικό τεύχος της παρούσας μελέτης. Επίσης σε ειδικό τεύχος επισυνάπτονται τα κείμενα και τα σχετικά έγγραφα - ραπόρτο της Επιτροπής Γυναικών του ΥΠΕΧΩΔΕ, τα οποία αναφέρθηκαν στη συνέντευξη.

γυναίκες στο ΥΠΕΧΩΔΕ¹⁴ και οι κινητοποιήσεις στα πλαίσια του συνδικαλιστικού τους αγώνα θα μπορούσαν να αποτελέσουν παράδειγμα και για άλλες, τέτοιας μορφής, δράσεις.

Η παράμετρος του Κοινωνικού Φύλου στο σχεδιασμό στο ΥΠΕΧΩΔΕ και το παράδειγμα του Ρ.Σ.Α (των Α. Αναγνωστοπούλου (Αρχ. Πολεοδόμος) και (Α. Κυριοπούλου (Αρχ. Φυσιογνώστρια)¹⁵.

Στο έντυπο που συνέταξαν οι Α. Αναγνωστοπούλου και Α. Κυριοπούλου, ως αρχιτεκτόνισσες, υπάλληλοι στο ΥΠΕΧΩΔΕ, προσέγγισαν το θέμα : «Χώρος και σχέση των δύο φύλων» από δύο πλευρές.

Η μια αναφερόταν στην κατάσταση των υπαλλήλων του Υπουργείου και αναδεικνυε τις κατά φύλο διακρίσεις μεταξύ τους σε θέματα που αφορούσαν την εξέλιξή τους, τη δυνατότητα παρέμβασης των γυναικών σε αποφάσεις σχετικές με το σχεδιασμό, καθώς και τις δραστηριότητες του Υπουργείου στον τομέα της ισότητας των δύο φύλων.

Η δεύτερη πλευρά -αυτή που αφορά και την παρούσα μελέτη- εξετάζει το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας, που συντάχθηκε από το ΥΠΕΧΩΔΕ, μέσα από την οπτική του φύλου.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε τη βάση του προβληματισμού τους, που αποτελεί και τη θέση τους απέναντι στο ζήτημα του σχεδιασμού και στο ζήτημα του φύλου. Το περιεχόμενο της δουλειάς τους το αντιμετωπίζουν με δύο τρόπους : από τη θέση των ειδικών με το χώρο επιστημόνων που θέτουν το ερώτημα για το ποιοι ή ποιες αποφασίζουν για τη ρύθμιση του χώρου, και, από τη θέση των αποδεκτών των συγκεκριμένων προτάσεων και πολιτικών ρύθμισης του χώρου. Μέσα από αυτή την οπτική, αντιμετωπίζουν τους αποδέκτες όχι ως ένα ομοιογενές σύνολο ανθρώπων, αλλά εστιάζουν στις ιδιαίτερες κατά φύλο ανάγκες και επιθυμίες τους.

¹⁴ Π.χ. το 90% των υπαλλήλων, που εργάστηκαν για το ΡΣΑ, ήταν γυναίκες, οι οποίες δούλεψαν και εκτός ωραρίου, όπως αναφέρεται στην έκθεση δραστηριοτήτων που συντάχθηκε με αφορμή της παρουσίασης της μελέτης για την εξέταση του ΡΣΑ, μέσα από την παράμετρο του φύλου.

¹⁵ Το παρόν κείμενο αφορά μια συνοπτική αναφορά της μελέτης, του τρόπου προσέγγισης του θέματος. Στο τέλος του κειμένου κατατίθενται μερικές σκέψεις - σχόλια που κάναμε σχετικά με αυτή. Το πλήρες τεύχος (έτσι όπως μας παραχωρήθηκε για ανατύπωση από την κ. Αναγνωστοπούλου) επισυνάπτεται σε ειδικό τεύχος της παρούσας μελέτης).

Συγκεκριμένα γράφουν : «Σ' ένα τέτοιο σχέδιο» (το Ρ.Σ. οργανώνει και συντονίζει δραστηριότητες για την εξυπηρέτηση των αναγκών σε τοπικό αλλά και σε εθνικό επίπεδο) «εκφράζεται ο τρόπος σκέψης και οργάνωσης της κοινωνίας, που στηρίζεται στην εμπειρία μόνο του ανδρικού φύλου και όχι και των δύο φύλων, με αποτέλεσμα η πόλη να οργανώνεται βασιζόμενη σε ένα μοντέλο που αγνοεί τις δραστηριότητες, τις ανάγκες και τις επιλογές των γυναικών, μια και τα συμφέροντά τους δεν εκπροσωπούνται στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Επίσης ένα τέτοιο σχέδιο στη φάση του προγραμματισμού των αναγκών στηρίζεται σε αναλύσεις στοιχείων που παίρνουν σα βάση την οικογένεια με ένα εργαζόμενο άνδρα και μια γυναίκα που οφείλει να καλύπτει τα κενά της κοινωνικής υποδομής, με αποτέλεσμα ο σχεδιασμός της πόλης να ανταποκρίνεται κύρια σ' αυτόν που θεωρείται ότι παράγει».

Στην **πρώτη ενότητα** του κειμένου, εξετάζουν τις διαδικασίες σύνταξης του Ρυθμιστικού Σχεδίου, τις οποίες κρίνουν ως δημοκρατικές. Σε αυτές «ενεργοποιήθηκαν διαφορετικοί φορείς από το επίπεδο του Υπουργικού Συμβουλίου μέχρι τη λαϊκή συγκέντρωση της γειτονιάς, ενώ η σύνταξη Σχεδίου Στόχων, Κατευθύνσεων και Μέτρων στάλθηκε από το ΥΧΟΠ στο Νομαρχιακό Συμβούλιο Αττικής, στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και στο Τεχνικό Επιμελητήριο, ενώ η διαδικασία συνεχιζόταν».

Παρόλα αυτά επισημαίνουν ότι η Γ.Γ. Ισότητας (ή το Συμβούλιο Ισότητας, όπως λεγόταν τότε) δεν κλήθηκε να συμμετάσχει, ούτε ανάλογοι γυναικείοι φορείς: «Μόνο κατά τη διάρκεια της έκθεσης κλήθηκαν μερικές από τις μεγάλες γυναικείες οργανώσεις, χωρίς όμως ιδιαίτερη ενασχόληση με το σχεδιασμό και επομένως με ασήμαντες παρεμβάσεις».

Πιστεύουν ότι στη διαδικασία εκπόνησης του σχεδιασμού, θα μπορούσε να δημιουργηθεί η δυνατότητα παρέμβασης των γυναικών στα διάφορα επίπεδα, είτε οργανωμένα μέσω των εκπροσώπων τους, είτε σαν μικρές ομάδες στα πλαίσια των πολυάριθμων και πολύωρων λαϊκών συγκεντρώσεων που πραγματοποιήθηκαν, κύρια στα πλαίσια των ΟΤΑ : «Με το νέο οικιστικό νόμο θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά σε επίπεδο γειτονιάς, η εκπροσώπηση και συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία σχεδιασμού, με τη θεσμοθέτηση της πολεοδομικής επιτροπής γειτονιάς».

Δυστυχώς, όμως, αυτές οι διαδικασίες δεν έφεραν το αναμενόμενο αποτέλεσμα, ενώ και «οι πολεοδομικές επιτροπές γειτονιάς και τα Συνοικιακά

Συμβούλια ελάχιστα λειτούργησαν σαν συλλογικό όργανο συμμετοχής πολιτών», με εξαίρεση τις συγκεντρώσεις των περιοχών που ο Δήμος τους είχε κάποιο έντονο πολεοδομικό πρόβλημα.

Σε αυτές τις συγκεντρώσεις, όπως αναφέρουν, συμμετείχαν αρκετές γυναίκες, αλλά η πλειοψηφία αυτών που πήραν το λόγο ήταν άνδρες, οι οποίοι μίλησαν για γενικότερα θέματα, σε αντίθεση με τις γυναίκες που αναφέρθηκαν σε συγκεκριμένα προβλήματα που αφορούσαν τον άμεσο περίγυρο της κατοικίας τους. Το γεγονός αυτό φανερώνει πόσο σημαντική θα μπορούσε να είναι η γνώση της εμπειρίας των γυναικών σχετικά με το χώρο της γειτονιάς τους και κατ' επέκταση της πόλης τους, αφού μέσα από τις πολλαπλές δραστηριότητές τους είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα τις ελλείψεις ή τα προβλήματά του.

Στη **δεύτερη ενότητα**, αναφέρονται στα προβλήματα της Αθήνας και στις επιπτώσεις τους στην κοινωνική ζωή και ιδιαίτερα στη ζωή των γυναικών.

Επισημαίνοντας τη σημασία και το ρόλο του χώρου -στις λειτουργίες που υπαγορεύει και τις κινήσεις που επιβάλλει- αναφέρονται στις δεσμεύσεις που δημιουργεί στην καθημερινή ζωή των γυναικών και στον αποκλεισμό τους από τη διαδικασία διαχείρισής του.

Ταυτόχρονα, όμως, συνδέουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα της Αθήνας με τα προβλήματα των γυναικών που ζουν σε υποβιβασμένες περιοχές, γεγονός που φανερώνει την πίστη τους πως η προσπάθεια για την αειφόρο ανάπτυξη των πόλεων θα μπορούσε -αυτή και μόνο (;)- να καλύψει τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γυναικών. Μέσα από αυτό το πρίσμα μέμφονται, για παράδειγμα, το διαχωρισμό του κέντρου σε λειτουργίες, που απομακρύνει την κατοικία με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα ανασφάλειας (στην κυκλοφορία τις νυχτερινές ώρες) και ατμοσφαιρικής ρύπανσης λόγω της κυκλοφοριακής συμφόρησης. Προβλήματα που επηρεάζουν, όπως αναφέρουν, κύρια τις γυναίκες, οι οποίες (ιδιαίτερα αυτές που έχουν οικογενειακές υποχρεώσεις) τελικά επισκέπτονται το κέντρο κυρίως για τις καταναλωτικές τους ανάγκες (τις ώρες που είναι ανοιχτά τα καταστήματα λιανικού εμπορίου κατά τις οποίες είναι πιο ασφαλής η πρόσβαση) και λιγότερο για πολιτιστικούς λόγους ή λόγους αναψυχής, με αποτέλεσμα να «κινούνται γύρω από την κατοικία» τους που συνήθως δεν παρέχει τις ανάλογες ευκαιρίες για ενημέρωση ή αναψυχή.

Αναφέρουν, επίσης, ότι η αλλοίωση της φυσιογνωμίας της πόλης και η έλλειψη δικτύου ελεύθερων χώρων ή ιστορικής συνέχειας, με την παράλληλη

εμπορευματοποίηση και αλλοτρίωση των χώρων της, έχουν βασικές επιπτώσεις κυρίως στις γυναίκες, «που ζητούν μια πιο ανθρώπινη διάσταση στην πόλη», μακριά από «εμπορευματικούς» και «καταναλώσιμους» χώρους.

Μέσα από το ίδιο πρίσμα εξετάζουν και τα προβλήματα των οδικών αξόνων, την έλλειψη της σφαιρικής οργάνωσης των μαζικών μεταφορικών μέσων, την ανεξέλεγκτη κυκλοφορία των αυτοκινήτων κλπ. Επισημαίνουν την ιδιαίτερη επίπτωση αυτών των προβλημάτων στην κινητικότητα των γυναικών, οι οποίες εκτελούν συνοδευτικά δρομολόγια, εκτός από τα σταθερά, μεταξύ κατοικίας και εργασίας και που συνήθως δεν έχουν δικό τους αυτοκίνητο ή την προτεραιότητα στη χρήση του ΙΧ της οικογένειας. Έτσι, «οι χωρικοί περιορισμοί της δράσης τους έχουν συχνά ως αποτέλεσμα τον προσδιορισμό του χώρου ή και του είδους της εργασίας τους, σε συνδυασμό με τους χρονικούς περιορισμούς που τίθενται από πολλούς άλλους παράγοντες, μπορούν να την αναγκάσουν να μεταφέρει την εργασία στο σπίτι ή ακόμα και να την εγκαταλείψει».

Στην **τρίτη ενότητα** ανιχνεύουν τις δυνατότητες αντιμετώπισης των προβλημάτων της πόλης, μέσα από το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας. Οι δυνατότητες αυτές εντοπίζονται στις προτάσεις- προθέσεις¹⁶ του Ρυθμιστικού, που αναφέρονται στην εξισορρόπηση των χωρικών ανισοτήτων, την ανασυγκρότηση της γειτονιάς, τη δημιουργία πολύκεντρης πόλης, την ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης, τη δημιουργία συστήματος ελεύθερων χώρων, την οργάνωση δικτύου πεζοδρόμων και την αναδιάρθρωση του μεταφορικού συστήματος. Οι προτάσεις αυτές εξετάζονται βάσει των θετικών επιπτώσεων που θα μπορούσαν να έχουν στη ζωή των γυναικών.

Έτσι, αναφέρουν ότι με την εξισορρόπηση των χωρικών διαφορών, την ανακατανομή δομικών χρήσεων (Διοίκηση, εμπόριο, αποθήκες κλπ), την άμβλυση των ανισοτήτων στην κατανομή του κοινωνικού εξοπλισμού σε επίπεδο Λεκανοπεδίου (μεταφορά διοικητικών και πολιτιστικών λειτουργιών στο δυτικό τμήμα της κεντρικής περιοχής), «θα μπορούσαν να βελτιωθούν οι όροι πρόσβασης στις υπηρεσίες κοινωνικού εξοπλισμού για τους κατοίκους χαμηλών εισοδημάτων και μισθωτών των υποβαθμισμένων περιοχών και κυρίως για τις γυναίκες των περιοχών αυτών, που εμφανίζουν χαμηλότερη κινητικότητα».

¹⁶ Επισημαίνουν, όμως, ότι οι πολεοδομικές επιλογές που παρουσιάζονται στο ΡΣΑ, αποτελούν συνήθως προθέσεις και δεν επηρεάζουν τη δομή της πόλης μια και η θεσμοθέτηση των χρήσεων γης γίνεται πολύ αργότερα και ύστερα από αυξανόμενες πιέσεις (μικρο-πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων) που ακυρώνουν τη φιλοσοφία του.

Μέσα από το ίδιο πνεύμα εξετάζεται και η «ανασυγκρότηση της γειτονιάς»,¹⁷ που θα γίνεται με τη συλλογική δράση των ίδιων των κατοίκων της, μέσα από τις πολεοδομικές επιτροπές γειτονιάς και περιλαμβάνει την πολεοδομική, κοινωνική, λειτουργική και περιβαλλοντική αναβάθμιση του κέντρου κάθε γειτονιάς. Με αυτόν τον τρόπο «η αναδιοργάνωση της γειτονιάς, του πιο οικείου χώρου των γυναικών, μετά την κατοικία, και, η οργάνωση του κέντρου της, δηλ. ενός κέντρου που βρίσκεται στην ακτίνα των δραστηριοτήτων τους, θα εξασφαλίσει ένα κατάλληλο πλαίσιο καθημερινής διαβίωσης και θα μειώσει την αποσπασματικότητα του χωροδικτύου τους, με συνέπεια τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους, καθώς και των παιδιών τους, μια και αυτοί (γυναίκες και παιδιά) ζουν περισσότερο απ' όλους στην καθημερινή ζωή μιας γειτονιάς».

Συνδυάζουν τα αποτελέσματα που θα είχε η δημιουργία πολυλειτουργικής πόλης (με την ανάσχεση της ανάπτυξης των κεντρικών λειτουργιών στις αρτηρίες και η χωροθέτησή τους στα ενταγμένα στον πολεοδομικό ιστό κέντρα, που βρίσκονται κοντά στην κατοικία) με τη δυνατότητα που θα έδινε «ιδιαίτερα στις γυναίκες» να εξυπηρετηθούν καλύτερα και «να συνδυάσουν περισσότερες δραστηριότητες σε λιγότερο χρόνο». Τα κέντρα αυτά καθώς θα «επιτηρούνται από τους χρήστες των κτιρίων αλλά και των περαστικών, θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν ένα αίσθημα ασφάλειας, χωρίς αστυνόμευση».

Συνδέουν, επίσης, τα ζητήματα της ανάδειξης της φυσιογνωμίας της πόλης και της δημιουργίας συνεκτικού δικτύου των υπαίθριων και των αρχαιολογικών χώρων, με τη δυνατότητα της ευχάριστης, εύκολης και ασφαλούς πρόσβασης των γυναικών σε αυτούς τους χώρους : «... μέσα από την ανάδειξη των παλιών και τη δημιουργία νέων σημείων αναφοράς [...] αναδεικνύεται η φυσιογνωμία της πόλης [...] Έτσι μειώνονται τα αισθήματα απομόνωσης και αποξένωσης των κατοίκων από αυτή και καθίσταται ευκολότερη η οικειοποίηση του χώρου, ενώ αυξάνονται οι ευκαιρίες πληροφόρησης και συμμετοχής των γυναικών σε πολιτιστικά θέματα».

Όμοια, επίσης, σχολιάζεται και ο μετασχηματισμός του σημερινού συστήματος οδικών αξόνων σε δακτυλιοειδές και η δημιουργία κυψελών, που τίθεται ως στόχοι του ΡΣΑ. Εκτός από τον περιορισμό των διαμπερών κινήσεων, της μείωσης της ατμοσφαιρικής ρύπανσης και την αποσυμφόρηση της

¹⁷ Εδώ, γίνεται αναφορά στο ρόλο της γειτονιάς, επισημαίνοντας ότι, από τη στιγμή που η καθημερινή μετάβαση στον τόπο εργασίας, οι εξατομικευμένες καταναλωτικές προτιμήσεις και η κινητικότητα των ανθρώπινων ομάδων αποτελούν (μερικούς από τους) παράγοντες, που δυσκολεύουν τη διαμόρφωση σχέσεων αλληλεγγύης μεταξύ των κατοίκων, «η διαμόρφωση του αστικού ιστού σε πολεοδομικές ενότητες-γειτονιές, λειτούργησε κύρια σαν πολεοδομικό εργαλείο».

κυκλοφορίας, αναφέρεται ότι αυξάνουν τη δυνατότητα μετακίνησης των πολιτών και ιδιαίτερα των γυναικών, οι οποίες «στην πλειονότητά τους δεν διαθέτουν Ι.Χ.».

Στα **συμπεράσματα** τους αναφέρονται στην αναγκαιότητα μιας αναλυτικής καταγραφής των αναγκών των γυναικών, «μελετώντας με συστηματικό τρόπο τη χρήση του χώρου και του χρόνου της πόλης, με συγκεκριμένες μελέτες», προκειμένου να τεκμηριωθεί μια «συγκεκριμένη και ολοκληρωμένη κριτική αντιμετώπιση του υπάρχοντος σχεδιασμού (και σημερινής λειτουργίας της πόλης), ώστε να εντοπισθούν με σαφήνεια τα σημεία παρέμβασης».

Για τους λόγους αυτούς κρίνουν απαραίτητη την ενεργή και υπεύθυνη συμμετοχή των γυναικών στο σχεδιασμό, σε όλα τα επίπεδα, γεγονός το οποίο απαιτεί συνεχή ενημέρωση και κατοχύρωση (θεσμοθέτηση) «δικτύων γυναικών, στα πλαίσια τόσο της διοίκησης (κεντρικής και αποκεντρωμένης), όσο και της Αυτοδιοίκησης και στους φορείς που εμπλέκονται στη διαδικασία του σχεδιασμού, επιστημονικούς και επαγγελματικούς φορείς, καθώς και τους χρήστες των χώρων (ομάδες ή μεμονωμένες γυναίκες)».

Οι δραστηριότητες της ΕΔΕΜ

Το θέμα «Φύλο και Χώρος» προσεγγίστηκε μέσα από τις πρωτοβουλίες της ΕΔΕΜ με δύο τρόπους. Ο ένας αφορούσε στην επαγγελματική κατάσταση των γυναικών μηχανικών και ο δεύτερος στη διερεύνηση μιας διαφορετικής οπτικής - της οπτικής του φύλου- για τα ζητήματα της σχεδιαστικής διαδικασίας : τους μηχανισμούς που ασχολούνται με τον προγραμματισμό και τις αποφάσεις για πολεοδομικά θέματα και την εκπαίδευση των γυναικών σε θέματα φύλου και ποιότητας ζωής.

Σε ότι αφορά την πρώτη προσέγγιση η ΕΔΕΜ οργάνωσε τρεις έρευνες, οι οποίες εστίασαν στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μηχανικοί στην προσπάθειά τους να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας και στα προγράμματα Επαγγελματικής Κατάρτισης, με ίσους όρους με τους άνδρες συναδέλφους τους. Οι έρευνες αυτές απευθύνθηκαν σε γυναίκες μηχανικούς, στις Επιχειρήσεις

Επαγγελματικής Κατάρτισης και σε μεγάλα Αρχιτεκτονικά γραφεία- Εργολαβικές επιχειρήσεις.

Όσον αφορά στην έρευνα που απευθύνθηκε στις γυναίκες μηχανικούς διαπιστώθηκε η αυξημένη συμμετοχή τους στο Δημόσιο τομέα, η οποία παρουσιάζεται ως μονόδρομος, λόγω των προνομίων που απολαμβάνουν (το πλεονέκτημα του σταθερού ωραρίου και της ασφάλειας της μονιμότητας σε συνδυασμό με την άδεια μητρότητας σε περιπτώσεις εγκυμοσύνης, χωρίς το φόβο απόλυσης, κλπ.) τα οποία μπορούν να συμπορευτούν με τους τριπλούς ρόλους που έχουν αναλάβει. Στον ιδιωτικό τομέα υπάρχει μειωμένη συμμετοχή των γυναικών. Όπως μας είπε η κ. Αντανασιώτη, «στις γυναίκες εμφανίστηκε μεγαλύτερη υποαπασχόληση -τριπλάσια από ότι εμφανίστηκε στους άνδρες. Υπήρχε μικρή αυτοαπασχόληση ως μηδαμινή [...]. Είναι δηλ. ανδροκρατούμενο το επάγγελμα. Παρουσιάζεται επίσης το φαινόμενο του να πάω να γίνω υπάλληλος και κυρίως στο Δημόσιο, όπου πραγματικά οι εξελίξεις συνήθως καθυστερούνε, αλλά δεν υπάρχει τόσο μεγάλο πρόβλημα. Χαμηλή εξέλιξη και ανεργία ήταν γενικά τα συμπεράσματα, από αυτή την έρευνα».

Η έρευνα που αφορούσε τις επιχειρήσεις είχε ως στόχο να διαπιστώσει ποια ήταν η άποψη των εργοδοτών σχετικά με τις γυναίκες υπαλλήλους τους και αν το φύλο του εργαζόμενου έπαιζε ρόλο για την επιλογή του. Στην έρευνα αυτή δείχθηκε ότι οι γυναίκες ήταν το ίδιο καλές ή καλύτερες με τους άνδρες, επιλέγονταν, όμως, δεύτερες στις διαδικασίες πρόσληψής και εξέλιξής τους : «Στην έρευνα που κάναμε στις επιχειρήσεις, τους λέγαμε: Έχετε συνεργάτες; Είχανε. Σε τι επίπεδα; Όπως ήταν η πυραμίδα της επιχείρησης έβλεπες ότι οι γυναίκες ήταν στο χαμηλό επίπεδο. Είναι καλές στη δουλειά τους; Οι μισές επιχειρήσεις έλεγαν : Το ίδιο (καλές με τους άνδρες συναδέλφους τους). Οι άλλες μισές λέγανε : καλύτερες και τις προτιμούμε και λέγανε και γιατί (ότι ήταν πιο συνεπείς, πιο αποδοτικές κλπ.) Όταν ρωτάγαμε όταν είναι να προσλάβετε προσωπικό τι θα προτιμήσετε; Λέγανε : Έναν άντρα. Αυτό είναι ένα παιχνίδι που κάνεις με το ερωτηματολόγιο που δεν καταλαβαίνει ο ερωτώμενος πως εγκλωβίζεται και πως βγαίνουν τα παράδοξα...»

Στην έρευνα που έγινε στις Επιχειρήσεις Επαγγελματικής Κατάρτισης, ΕΛΚΕΠΑ κλπ., προέκυψε ότι οι γυναίκες κάνανε πολλά σεμινάρια, αλλά βραχύχρονα: «Επειδή δεν έχουν χρόνο. Δεν μπορούν να εμπλακούνε σε ένα σεμινάριο 6 μηνών γιατί έχουν κι άλλες υποχρεώσεις εκτός από τη δουλειά τους. Μόνο αν είναι άνεργες. Ενώ οι άνδρες δεν έχουν πρόβλημα. Σου λένε : το πρωί δουλειά και το βράδυ εκεί (στα σεμινάρια)».

Είναι σημαντική η προσπάθεια που έγινε από την ΕΔΕΜ, με στόχο την ευαισθητοποίηση των εργοδοτικών επιχειρήσεων για την δίκαιη αντιμετώπιση προς τις γυναίκες μηχανικούς: «Αφού είδαμε τα αποτελέσματα και καταλάβαμε ότι υπάρχει θέμα (άνιση αντιμετώπισης σε βάρος των γυναικών), οργανωθήκαμε και κάναμε συναντήσεις με τους «κρατούντες». Αυτούς που έχουν θέσεις κλειδιά. Αυτούς που αποφασίζουν. Προκειμένου να τους φέρουμε -όχι σε συνέδρια και ημερίδες, γιατί αυτό προκαλεί μια απόσταση κι ο άλλος βαριέται- τα ερωτήματα που προέκυψαν από τις έρευνες, για να μας απαντήσουν αυτοί, τι νομίζουν. Στείλαμε στον Πρόεδρο της ΠΕΔΜΕΔΕ, της ΑΤΕ, της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ, του ΟΤΕ, της TELESTET κλπ. ένα συγκεκριμένο ερώτημα. Τους λέγαμε : Σας καλούμε να έρθετε σε αυτό το κύκλο εργασιών και να τοποθετηθείτε επί του θέματος. Αυτά ήταν μικρά workshop, των 15-20 ατόμων [...]. Φάνηκε η ανάγκη να συζητηθεί το θέμα σε μικρούς κύκλους. Σε αυτές τις συναντήσεις ήταν μισές /μισές άντρες /γυναίκες. Ενώ στις ημερίδες είναι συνήθως 100 γυναίκες και 2 άντρες. Εκεί, λοιπόν, αυτοί για να τοποθετηθούνε, αναγκάζοντουσαν και ψάχνανε το θέμα. Όταν βάζεις κάποιον να ψάξει ένα θέμα, καταρχήν αρχίζει και ανακαλύπτει πράγματα. Είναι σίγουρο ότι όταν πάρεις μια θέση πρέπει να έχεις σκεφτεί. Θυμάμαι ότι είχε έρθει ένας πρόεδρος μιας μεγάλης οργάνωσης εργοληπτικής είπε : ξέρετε έχω κι εγώ το ίδιο θέμα. Η κόρη μου είναι αρχαιολόγος και δεν βρίσκει δουλειά. Έχει παραγκωνιστεί από τους άντρες. Του λέμε, εσύ το έχεις δει αυτό στις γυναίκες μηχανικούς; Δεν είχε ποτέ σκεφτεί να το συνδέσει. Του είπαμε ότι στο μέτρο που μπορεί ο καθένας από μας, μέσα από αυτή την οπτική, μπορούμε να διευκολύνουμε, στο δικό μας χώρο, άλλες κόρες ή άλλες συζύγους. Νομίζω ότι αυτό το στάδιο είχε πολύ καλή αποδοχή».

Η ΕΔΕΜ οργάνωσε, επίσης και μια συγκριτική -ποιοτική έρευνα σε τέσσερις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με θέμα Το Συγκριτικό Πλεονέκτημα της Γυναίκας Μηχανικού. Εκεί έγινε ανάλυση των εξής χαρακτηριστικών : τι περιμένει κανείς, τι προσδοκά, τι σημαίνει μοντέλο μηχανικός, τι σημαίνει μοντέλο γυναίκα, ποια είναι η πρόκληση του να ενώσεις αυτά. Από την έρευνα αυτή «προέκυψε, το συγκριτικό πλεονέκτημα της γυναίκας μηχανικού. Φτιάξαμε κι ένα φυλλάδιο και πήγαμε να κάνουμε και μια καμπάνια ενημέρωσης, αλλά αυτή μας την "έκοψε" το νέο συμβούλιο της ΕΔΕΜ, για "οικονομικούς λόγους"[...]».

Στα πλαίσια του δεύτερου τρόπου προσέγγισης της ΕΔΕΜ -αυτόν που αναφέρεται στις διαδικασίες σχεδιασμού- οργανώθηκε μια ημερίδα, στο Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ), με θέμα «Ευαισθητοποίηση των γυναικών

μηχανικών για θέματα αναβάθμισης ποιότητας ζωής»¹⁸. Η ημερίδα αυτή είχε ως στόχο να αναπτυχθεί μια συζήτηση σχετικά με το ερώτημα : *Τι σημαίνει η παράμετρος «φύλο» στο σχεδιασμό του χώρου /περιβάλλοντος σε διαφορετικές κλίμακες αναφοράς*¹⁹. Σύμφωνα με το στόχο αυτό επιχειρείται η ανίχνευση όλων των πλευρών όπου το φύλο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα και οφείλει να κατευθύνει τις αποφάσεις και προτάσεις. Επιχειρείται, επίσης, η προσπάθεια διάκρισης των περιπτώσεων όπου συνειδητές ή ασυνείδητες παρεμβάσεις των γυναικών μηχανικών έχουν αναφορά σε αυτό (το φύλο).

Μέσα από αυτόν τον προβληματισμό συζητήθηκαν θέματα που αφορούσαν:

α) στην συμβολή των γυναικών μηχανικών, που συμμετέχουν στα κέντρα λήψης αποφάσεων σε σχέση με το σχεδιασμό, για την ανάδειξη της οπτικής του φύλου και στις πιθανές επιπτώσεις, που θα μπορούσε να έχει αυτό στις αρχές και τις προτεραιότητες του σχεδιασμού

β) στην ευαισθητοποίηση των (μελλοντικών) μηχανικών μέσα από τις εκπαιδευτικές διαδικασίες για την κατά φύλο ανάλυση και εξέταση του χώρου και

γ) στο ρόλο των μελετητριών στο Δημόσιο και Ιδιωτικό τομέα και τον τρόπο σύνδεσης του με ζητήματα φύλου και σχεδιασμού (αλλά και διαχείρισης /προστασίας) του περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με όσα μας είπε η κ. Αντανασιώτη η ημερίδα αυτή αποτελούσε αντικείμενο έρευνας για την ΕΔΕΜ, με στόχο να τεκμηριωθεί η άποψη ότι υπάρχει διαφορετική οπτική στα ζητήματα του χώρου -αυτή που βασίζεται στην παράμετρο του φύλου- και να εντοπισθεί μια διαφορετική, γυναικεία (θεωρητική, μεθοδολογική και σχεδιαστική) πρόταση /προσέγγιση του χώρου :«Εγώ, πρέπει να ομολογήσω ότι όταν ξεκινούσα αυτή την ημερίδα δεν το είχα προσεγγίσει ποτέ πριν αυτό θέμα. Πολύ εμπειρικά καταλάβαινα ότι εμένα δεν με εξυπηρετεί κάτι που υπάρχει, αλλά δεν εύρισκα την απάντηση, του τι ακριβώς είναι αυτό. Υπήρξαν όμως εισηγήσεις που αποδείκνυαν ότι υπήρχε κάτι. Όταν παρακολουθήσαμε την ημερίδα, καταλάβαμε ότι ήταν πραγματικό. Ότι υπάρχει διαφορετική θέση [...]. Κλείνοντας εκείνη η ημερίδα, ρώτησα αν απαντήθηκε το ερώτημα για τη διάσταση του φύλου στο χώρο. Σε μένα αποδείχθηκε το θέμα από το θεωρητικό μοντέλο των πανεπιστημιακών ...»

¹⁸ Στην ημερίδα αυτή αναφέρθηκε και η κ. Αναγνωστοπούλου.

¹⁹ Από την εισήγηση της Επιστημονικής Επιτροπής της σχετικής ημερίδας.

Θεωρεί, όμως, ότι στην ημερίδα δεν αναφέρθηκαν κάποιες προτάσεις που να αναφέρονται στην πρακτική αντιμετώπιση του ζητήματος και τις κατά φύλο αντιθέσεις έτσι όπως εμφανίζονται (παραδείγματος χάριν) στο σχεδιασμό. Μέσα από αυτό το πρίσμα εντοπίζει στις εκπαιδευτικές διαδικασίες το πεδίο δράσης για την ανάδειξη της παραμέτρου του φύλου στο σχεδιασμό, οι οποίες μπορούν δημιουργήσουν τη βάση για συγκεκριμένες προτάσεις και πρακτικές. Συγκεκριμένα μας είπε: «Αφέθηκαν μεγάλα κομμάτια κενά, που τα είδαμε όταν ήρθε η στιγμή να κάνουμε την επεξεργασία των αποτελεσμάτων. Φάνηκε ότι υπήρχε το θέμα και μπορούσε να αποδειχθεί θεωρητικά, αλλά όχι στην πράξη. Εγώ που είμαι γυναίκα μελετήτρια -αυτό ήταν το ερώτημα- πες μου, που έχω έρθει σε κόντρα με τον άντρα μηχανικό /πολεοδόμο κι έκανα ή είχα την δική μου πρόταση; Όταν κάναμε μετά την ημερίδα μια συνάντηση σχετική με το θέμα - «εσωτερική αξιολόγηση» τη λέμε- και είπαμε τι συμπέρασμα μπορούμε να βγάλουμε, καταλήξαμε ότι υπάρχει ένα θέμα, αλλά δεν έχει τοποθετηθεί στην πράξη καθόλου και ότι οι συνάδελφοι, που συμμετέχουν στα πολεοδομικά και που ήρθαν στην ημερίδα δεν το έχουνε λάβει υπόψη τους. Έτσι βρεθήκαμε σε ένα κενό για το τι θα μπορούσαμε να κάνουμε. Το μόνο που θα μπορούσαμε να κάνουμε ήταν μια καμπάνια που να λέει ότι υπάρχει γυναικεία διάσταση στο θέμα του χώρου. Αλλά πρακτικά πως βγαίνει αυτή η διάσταση; Νομίζω πως μόνο μέσα από τη διαπαιδαγώγηση. Δηλ. μόνο αν υπήρχε στο Πολυτεχνείο μάθημα ή γίνουν σεμινάρια σε αυτούς που δουλεύουν στον πολεοδομικό σχεδιασμό».

Πιστεύοντας στη διαφορετική οπτική που θα λαμβάνει υπόψη της τις ανάγκες των γυναικών, επισημαίνει την αναγκαιότητα της δημιουργίας συγκεκριμένων προτάσεων, που θα πηγάζουν όμως από συγκεκριμένες έρευνες, οι οποίες θα αφορούν και θα αποδεικνύουν τις ιδιαίτερες ανάγκες των γυναικών σε «συγκεκριμένη διάσταση».

«Θα έλεγα λοιπόν ότι πρέπει να βρεις τις ιδιαίτερες χρήσεις που έχουν οι γυναίκες. Να πεις είμαι μηχανικός και είμαι γυναίκα, ως μηχανικός έχω μια τεχνοκρατική γνώση, ως γυναίκα, πρέπει να βγω έξω από το τεχνοκρατικό μου μοντέλο. Να δω τις ανάγκες μου ως γυναίκα και να τις καταγράψω. Και να δω αφού είμαι γυναίκα και λειτουργώ έτσι, ποιες είναι οι ανάγκες μου. Άσχετα, αν δεν θα έπρεπε να λειτουργώ έτσι. Εμείς πρέπει να ξέρουμε πως λειτουργούμε - μεθαύριο μπορεί να λειτουργούν και οι άντρες έτσι. Μεθαύριο μπορεί να λειτουργεί και η κοινωνία πιο ισότιμα[...]. Να παρατηρήσω τη διπλανή μου, που είναι γυναίκα και δεν εργάζεται ή μια άλλη, που είναι υπάλληλος σε μαγαζί και που πηγαινοέρχεται γιατί έχει ωράριο πρωί -μεσημέρι -απόγευμα -βράδυ κλπ.

Αυτό είναι ένα πράγμα που πρέπει να απομονωθεί από το τεχνοκρατικό, γιατί καμιά φορά ξεχνάμε αυτό που ενστικτωδώς εμείς ζούμε. Το προσαρμόζουμε σε μοντέλα».

Αναφέρεται έντονα στην ανάγκη ανάπτυξης συγκεκριμένης επιχειρηματολογίας, που θα μπορούσε να πείσει αυτήν, αλλά και τον κόσμο που δεν έχει προβληματιστεί πάνω στο θέμα, είτε αυτός αφορά στους χρήστες, είτε την υπόλοιπη ομάδα των μηχανικών, των επιστημόνων ή των πολιτικών που θα εφαρμόσουν στην πράξη τις προτάσεις που θα προκύπτουν από την έρευνα.

«Εγώ, ως υποψήφια στις Νομαρχιακές εκλογές, όταν μιλούσα στον κόσμο, το έβαζα το θέμα. Θυμάμαι η περίοδος αυτή ήταν μετά την ημερίδα. Τους έλεγα για το τρόπο που μας καταπιέζει το κυκλοφοριακό και ότι πρέπει να οργανώσουμε το χώρο μας. Σε πληροφορώ ότι είχε ανταπόκριση. Το έβαζα με ένα τρόπο 'πολύ ολίγον', αλλά είναι και θέμα καμπάνιας. Μπορεί κάποτε να φτάσει και να λέει η κοινωνία : εγώ προτιμώ αυτή που είναι γυναίκα αρχιτεκτόνισσα γιατί έχει συμπεριλάβει τις ανάγκες μου αρκεί να μπορούν να πεισθούν οι γυναίκες ότι έχει βάλει τη διαφορετική άποψη. Μόνο τότε θα ισχυροποιηθεί η θέση της (της γυναίκας μηχανικού). Αλλιώς είναι θεωρητικά όλα αυτά. Δε με πείθεις ότι εσύ που είσαι γυναίκα σχεδιάζεις με το τρόπο που κάνει για μένα που είμαι γυναίκα. Θα ήμουν εξαιρετικά ευτυχής αν μου λέγανε ότι : κοιτάξτε, αυτό τι κτίριο ήταν έτσι. Εγώ ως γυναίκα συνειδητοποιημένη έκανα τις εξής παρεμβάσεις. Και διαμορφώθηκε έτσι. Αυτό θα το έκανα σημαία μου. Ή αυτό το χώρο, αυτή την πλατεία. Πάντα σε μια συγκεκριμένη -οροθετημένη διάσταση. Αυτή τη διαφοροποίηση θέλω».

ΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

Το 1989, έγινε η πρώτη προσπάθεια να εισαχθεί στα μαθήματα του Αρχιτεκτονικού τμήματος του ΕΜΠ ένα μάθημα, με θέμα, αρχικά, «Γυναίκες και Χώρος - Γυναίκες και Κατοικία» και αργότερα «Φύλο και Χώρος», το οποίο να προσεγγίζει τα ζητήματα του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου. Η προσπάθεια αυτή έγινε από δύο καθηγήτριες του ΕΜΠ, την κ. Άννυ Βρυχεία και την κ. Ντίνα Βαΐου. Διδάσκεται συστηματικά από το ακαδ. έτος 1989-90, αρχικά ως μία κατεύθυνση υφιστάμενου κατ' επιλογήν υποχρεωτικού μαθήματος του Τομέα ΙΙΙ και αργότερα, από το 1995, ως ανεξάρτητο κατ' επιλογήν υποχρεωτικό μάθημα συνεργασίας μεταξύ των Τομέων ΙΙ (Χωροταξίας και Πολεοδομίας) και ΙΙΙ (Χώρου και Επικοινωνίας).

Το μάθημα οργανώνεται σε κάθε ακαδ. έτος με ένα ιδιαίτερο θέμα-εστίαση κάθε φορά, το οποίο αναπτύσσεται μέσα από σειρά διαλέξεων-σεμιναρίων και άσκησης. Τα σεμινάρια, από τη διδακτική ομάδα και προσκεκλημένες ομιλήτριες, έχουν ως στόχο την εξοικείωση των φοιτητριών /των με βασικές έννοιες, μεθόδους και θεωρητικές προσεγγίσεις. Καλύπτουν ενότητες όπως: Μεταλλαγές των ιδεών για το φύλο και το χώρο και η έννοια του "κοινωνικού φύλου", χώρος - χρόνος - καθημερινή ζωή, χωρικές διαστάσεις της διαφορετικότητας, συγκρότηση της ιδιωτικής σφαίρας και υποθέσεις για το σχεδιασμό της κατοικίας, δημόσια σφαίρα - δημόσιος χώρος, μέθοδοι και πρακτικές έρευνας για το χώρο από τη σκοπιά του φύλου, αναζητήσεις του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Τα περιεχόμενά τους εξελίσσονται στη διάρκεια της δεκαετίας, προκειμένου να παρακολουθήσουν τον διεθνή προβληματισμό, αλλά και την ιδιαίτερη κάθε φορά εστίαση του μαθήματος, και συμπληρώνονται από σημειώσεις και σχετική βιβλιογραφία.

Τα θέματα των ασκήσεων, που δίνονται στα πλαίσια του μαθήματος, εστιάζουν στην ανάδειξη των στοιχείων που φανερώνουν το πως ο χώρος αντανακλά, αλλά και αναπαράγει τις κατά φύλο ασυμμετρίες και να προσδιοριστούν οι διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες που προκύπτουν από τις αλλαγές της κοινωνικής δομής της κοινωνίας, καθώς και το πως αυτές εκφράζονται (ή δεν εκφράζονται) στα ζητήματα σχεδιασμού του χώρου.

Από το 1989 ως το 1998, και μέσα από το μάθημα "Φύλο και Χώρος", αναπτύχθηκε συνεργασία, στα πλαίσια του προγράμματος Erasmus, με έξι ευρωπαϊκά πανεπιστήμια όπου υπάρχουν ανάλογα μαθήματα. Μέρος αυτής της συνεργασίας ήταν η διοργάνωση, κάθε χρόνο από /σε άλλο πανεπιστήμιο, ενός "εντατικού μαθήματος", δηλαδή ενός σεμιναρίου 7-10 ημερών με το γενικό θέμα "φύλο και χώρος" και πιο συγκεκριμένη κάθε φορά εστίαση, όπου συμμετείχε ένας αριθμός φοιτητριών/των και ΔΕΠ από κάθε πανεπιστήμιο. Έτσι, το μάθημα εμπλουτίστηκε με την εμπειρία και των άλλων σχολών, σε επίπεδο περιεχομένου και διδακτικών μεθόδων, και έδωσε την ευκαιρία σε σημαντικό αριθμό φοιτητριών/των να επικοινωνήσουν με συναδέλφους τους από διαφορετικές κουλτούρες και εκπαιδευτικά συστήματα. Η δυνατότητα αυτή διακόπηκε το 1998, όταν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σταμάτησε τη χρηματοδότηση του προγράμματος.

Την ίδια περίπου εποχή (1984) είχε ξεκινήσει στη Θεσσαλονίκη η ομάδα γυναικείων σπουδών, ως ένα διατμηματικό πρόγραμμα, το οποίο είχε τη φιλοδοξία να αναδείξει ακριβώς την παράμετρο του φύλου σε διάφορα επιστημονικά αντικείμενα. Σήμερα, η καθηγήτρια κ. Σάσα Λαδά πραγματοποιεί

ένα μάθημα σε ένα εξάμηνο του Αρχιτεκτονικού τμήματος του ΑΠΘ, με θέμα «Τόπος - Χώρος - Φύλο» και σε ένα δεύτερο το μάθημα με θέμα «Σεξουαλικότητα και Αρχιτεκτονική», μαζί με τον καθηγητή κ. Δ. Διδασκάλου. Ο στόχος του μαθήματος «Τόπος - Χώρος - Φύλο» είναι η διερεύνηση του κατά πόσο η οργάνωση του χώρου στηρίζεται /ζει και αναπαράγει /εται την κατά φύλο κοινωνική διαφορά - ανισότητα, διερευνώντας τη σχέση της κοινωνικά συγκροτημένης *έμφυλης ταυτότητας* ανδρών και γυναικών με τις αρχιτεκτονικές θεωρίες και πρακτικές. Η προσέγγιση του θέματος γίνεται μέσα από σχετικές διαλέξεις και ασκήσεις. Το μάθημα «Σεξουαλικότητα και Αρχιτεκτονική» είναι θεωρητικό και στοχεύει στη διερεύνηση των άμεσων ή έμμεσων, πραγματικών ή μεταφορικών σχέσεων ανάμεσα σε αρχιτεκτονικές και σεξουαλικές πρακτικές, αντιλήψεις και συνήθειες, θεωρώντας ότι η αρχιτεκτονική δεν είναι σεξουαλικά ουδέτερη ή αδιάφορη, αλλά συμβάλλει στην κατασκευή της σεξουαλικότητας και επηρεάζεται από αυτή.

Η καθηγήτρια κ. Βάνα Τεντοκάλη διδάσκει στο ΑΠΘ το μάθημα «Θεωρίες της Αποδόμησης του Χώρου και του Φύλου», στο οποίο επιχειρεί να εξετάσει τη σχέση μεταξύ των δύο ζητημάτων (του χώρου και του φύλου) με άξονα τα μεθοδολογικά ερωτήματα που προκύπτουν μέσα από την εξέλιξη της σύγχρονης σκέψης (σχετικά με τον μετα-στρουκτουραλισμό και την αποδόμηση, στο λόγο, την ψυχανάλυση, τη φιλοσοφία κ.α. επιστημονικά πεδία). Μέσα από το ίδιο πρίσμα διδάσκει και ένα εργαστηριακό -σχεδιαστικό μάθημα με τίτλο «Ο σχεδιασμός μέσα από ένα παιχνίδι *αποσταθεροποίησης* και *αποδιάθρωσης*».

Συνέντευξη με την κ. Άννυ Βρυχέα.

Η συνέντευξη, που πήραμε από την καθηγήτρια του ΕΜΠ, κ. Άννυ Βρυχέα, εστιάζει στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές εμπειρίες της, που αφορούν στο ζήτημα του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου. Σ' αυτήν αναφέρει, επιγραμματικά, τη συμμετοχή της στις εκδηλώσεις με θέματα : «Γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων σε Θέματα Χώρου» και «Σύνταξη της Ευρωπαϊκής Χάρτας για το Δικαίωμα στην Κατοικία», η οποία προκάλεσε την ιδέα της δημιουργίας της «Ευρωπαϊκής Χάρτας για το Δικαίωμα των Γυναικών στην Πόλη»²⁰.

²⁰ Τα θέματα που παρουσιάζονται στη Χάρτα, εντοπίζονται στη «Διακήρυξη 12 Σημείων». Αυτά αναφέρονται κάτω από τον τίτλο Γυναίκες στην Πόλη και αφορούν: 1)στην Ιδιότητα του Ενεργού Πολίτη, 2)στη Λήψη Αποφάσεων, 3)στις Ίσες Ευκαιρίες, 4)στη Συμμετοχή, 5)στην Καθημερινή Ζωή, 6)στη Βιώσιμη Ανάπτυξη, 7)στην Ασφάλεια και Μετακίνηση, 8)στο Δικαίωμα στην Κατοικία 9)στη Διάσταση του Κοινωνικού Φύλου, 10)στην Παιδεία και τους Τοπικούς Πειραματισμούς, 11)στο Ρόλο των ΜΜΕ και την Εμπειρία της Μετάδοσης και 12)στα Δίκτυα.

Η βασική θέση, μέσα από την οποία αναπτύσσεται ο προβληματισμός της, αφορά σε ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της αρχιτεκτονικής και του χώρου. Είναι η θέση που ξεκινά από συγκεκριμένα ζητήματα, που εστιάζονται σε συγκεκριμένες πρακτικές και προβλήματα που εντοπίζονται στο χώρο. Σύμφωνα με αυτή τη θέση η σχεδιαστική πρόταση δεν είναι άμοιρη των κοινωνικών ζητημάτων, των μεθόδων και των πολιτικών δράσης που την αφορούν. Όπως μας είπε: «Το βασικό μου στοιχείο ήταν να αναζητήσω -μέσα από την έρευνα, αλλά και τη δράση - ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των ζητημάτων του χώρου. Και κυρίως σε περιοχές που είναι σε κρίση. Αυτό είναι ένα άλλο «πιστεύω» μου. Πιστεύω ότι η αρχιτεκτονική πρέπει να εμπλακεί με τις κρίσεις και όχι να είναι μόνο μια αρχιτεκτονική όλο «πουλάκια και λουλούδια»... λίγο αγοραία. Αν εμπλακεί ως προς το περιεχόμενο με τις κρίσεις, ανανεώνεται κι η ίδια και ως προς τη μέθοδο προσέγγισης, αλλά και ως προς τα εργαλεία σχεδιασμού».

Έτσι, η προσπάθειά της εστιάστηκε σε περιοχές που εντοπίζονταν ως προβληματικές -υποβαθμισμένες. Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη της αφορούσε τον προσφυγικό συνοικισμό της Θήβας, ενώ παράλληλα ασχολήθηκε με τη διερεύνηση τεσσάρων περιοχών -«περιοχές σε κρίση» -σε τέσσερις Ευρωπαϊκές πόλεις. Τον Πειραιά, τις Βρυξέλες, τη Λυόν και τη Βαλένθια. Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας ο προβληματισμός εντοπίζεται σε ένα μάθημα, που αφορά στις υποβαθμισμένες γειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά:

«Συγκεκριμένα η ιδέα ξεκίνησε ως προσπάθεια μορφοποίησης μιας εναλλακτικής πρότασης «για τους προσφυγικούς συνοικισμούς γενικότερα, αλλά και της Θήβας συγκεκριμένα, από το 80. Τη δεκαετία 80 με 90 δουλεύτηκε αυτό πάρα πολύ. Η εμπειρία είναι για τη Θήβα αρχικά και στη συνέχεια ένα πρόγραμμα που είχαμε κάνει σε ευρωπαϊκό επίπεδο με 4 πόλεις της Ευρώπης, 4 γειτονιές σε κρίση. Ήταν οι Βρυξέλες σε μια υποβαθμισμένη γειτονιά, η Λυόν, ο Πειραιάς, με τα Μανιάτικα και η Βαλένθια. Στη συνέχεια ασχολήθηκα εδώ και εκπαιδευτικά, γιατί κάνω ένα μάθημα που συστηματικά από το '76 σχεδόν, πάμε σε υποβαθμισμένες γειτονιές της Αθήνας και τον Πειραιά. Όταν λέμε «σε κρίση», εννοούμε τις υποβαθμισμένες γειτονιές. «Σε κρίση» το λένε στον ευρωπαϊκό χώρο. Παράλληλα ήταν μια μεγάλη εμπειρία, ένα μεγάλο συνέδριο που είχε γίνει γι' αυτές τις γειτονιές, που έγινε στην Βραζιλία. Κράτησε 10 μέρες κι ήταν τρομακτική εμπειρία, γιατί ήταν σχετικό και με τις χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Τα σχετικά έντυπα, καθώς και η εισήγηση της κ. Ντ. Βαΐου, στο Διεθνές Συνέδριο που έγινε στο ΕΜΠ, με θέμα «Γυναίκες, Πόλη, Ευρώπη : Η Ευρωπαϊκή Χάρτα για το Δικαίωμα των Γυναικών στην Πόλη» περιέχονται στο έντυπο υλικό, που κατατίθεται στην παρούσα μελέτη.

Και μετά στο Μεξικό. Επισκέφτηκα τέτοιες γειτονιές και είχα συζητήσει με ανθρώπους σχετικούς με το ζήτημα αυτό».

Το ερώτημα του όταν μιλά κανείς για το φύλο και το χώρο, μπορεί να θεωρηθεί ως διαφορετικός τρόπος προσέγγισης του χώρου ή έχει ως στόχο και μια διαφορετική (κατά φύλο ή γυναικεία) πρόταση, αντιμετωπίζεται και απαντάται μέσα σε συγκεκριμένες μεθόδους της εξέτασης του χώρου (των υποβαθμισμένων περιοχών) και των παρεμβάσεων που προτείνονται -υποστηρίζονται από αυτές. Στην προσέγγιση αυτή η «οπτική του φύλου» αποτελεί στοιχείο του ενδιαφέροντος για τη διερεύνηση των διαφορετικών αναγκών και των επιθυμιών των ανθρώπων της περιοχής που μελετάται: «Ως προς το γυναικείο, αυτές οι γειτονιές έχουν μια ιδιαιτερότητα πάρα πολύ σημαντική. Κατ' αρχήν είχα ερωτήματα ως προς το σχεδιασμό [...] Με ενδιέφερε πάρα πολύ να ξαναδώ όλο αυτό το θέμα του σχεδιασμού με καινούργιο μάτι, σε μια συνολική περιοχή της πόλης, όπως είναι ένας προσφυγικός συνοικισμός, που είναι μια ενότητα. Δεν είναι ένα μεμονωμένο κτίριο ή μεμονωμένη παρέμβαση. Ψάχνοντας αυτό το θέμα, ένα από τα κύρια θέματα που ήθελα να ερευνήσω, ήταν κάνοντας μια κριτική να βάλω κάποιες αρχές. Και οι αρχές ήταν να προσεγγίσει κανείς αυτή την ενότητα με ένα σεβασμό κατ' αρχήν στην ιστορία των ανθρώπων και του τόπου. Αν βάλεις αυτό το θέμα, σχεδόν νομοτελειακά, θα έλεγα, μπαίνει το θέμα της γυναικείας παρουσίας και άρα ο σεβασμός στις ιδιαιτερότητες των γυναικών αυτού του συνόλου. Δεν ήμουν βέβαια άσχετη με το γυναικείο ζήτημα. Αφού έχεις ως αρχή να δεις με σεβασμό την πραγματικότητα, το τι θέλουν αυτοί οι άνθρωποι, τα πιστεύω τους, το πως έχουν αποτυπωθεί στο χώρο οι μνήμες τους και η ιστορία τους. Και να μην προσεγγίσεις αυτό το συνοικισμό ως ποσοτικό μέγεθος, όπου έχεις να στεγάσεις 350 οικογένειες με αυτά τα ποσοτικά χαρακτηριστικά κλπ. Αυτή ήταν η μια γενική αρχή».

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο, που αφορά σε αυτό τον τρόπο προσέγγισης του χώρου, είναι η προσπάθεια να συμμετέχουν οι ίδιοι οι κάτοικοι της περιοχής σε όλες τις διαδικασίες παρέμβασης, οι οποίες απαρτίζονται από τον προγραμματισμό, το σχεδιασμό και τη διαχείριση του χώρου. Αυτό αποτελούσε μια άλλη «αρχή». Όπως μας είπε η κ. Βρυχέα: «Η δεύτερη γενική αρχή ήταν να δω πως μπορεί να εμπλακεί όλη αυτή η συλλογικότητα, αλλά και ο καθένας και η καθεμία ξεχωριστά σε όλες τις φάσεις τους έργου, που ξεκινάει από τον προγραμματισμό -γιατί κι ο τρόπος που γίνεται ο προγραμματισμός μέσα του έχει και τους άξονες βάσει των οποίων θα κάνεις τη σύνθεση- μετά στο σχεδιασμό και μετά στη διαχείριση. Αυτό ήταν το όνειρο, το ολοκληρωμένο σχέδιο, που εν μέρη

- γιατί σταμάτησε πολύ βίαια- ζήσαμε όλες τις φάσεις. Και τη διαχείριση ακόμη, γιατί έγινε ένα κέντρο γειτονιάς».

Στο παράδειγμα της Θήβας εντοπίστηκε ένα σημαντικό στοιχείο για τη σχέση των γυναικών με το συγκεκριμένο χώρο. Αυτό αφορούσε στον τρόπο που ένιωθαν και αντιμετώπιζαν την περιοχή κατοικίας τους (το συνοικισμό), που αποτελούσε γι' αυτές όχι ένα ξένο ή αδιάφορο δημόσιο χώρο, αλλά μια προέκταση του δικού τους σπιτιού. Αυτό είναι ένα στοιχείο που ερμηνεύει το έντονο ενδιαφέρον τους για τα ζητήματα της γειτονιάς τους και το μεγάλο βαθμό συμμετοχής τους σε όλες τις διαδικασίες που αφορούσαν την ανάπτυξή της. Επίσης, μέσα από αυτό το παράδειγμα, διαφαίνονται και τα θετικά στοιχεία, που μπορούν να αναδειχθούν στον Ελληνικό χώρο, στον οποίο εντοπίζονται, με τα λόγια της κ. Βρυχέα «δείγματα κοινωνικής συνοχής, που μπορούν να αξιοποιηθούν στο σχεδιασμό. Άλλωστε, η έννοια του συμμετοχικού σχεδιασμού έχει δοκιμαστεί και σε δημόσιο χώρο. Στα πλαίσια π.χ. μιας γειτονιάς θα μπορούσαν να συνεννοηθούν οι άνθρωποι για το τι θέλουν να κάνουν με κάποια άδεια οικόπεδα, με κάποιους δημόσιους χώρους.

Όμως, ο καθένας «ιδιωτεύει» γιατί προφανώς δεν μπορεί να δει ότι με το να συμμετέχει και με άλλους, αυτό θα του φέρει και κάποιο καλό για την ποιότητα ζωής του. Οπότε μπαίνει στο σπίτι του και κοιτάει το δικό του κέλυφος. Αλλά σίγουρα οι περιοχές αυτές είναι πολλές. Θα μπορούσαν να φτιαχτούν με αυτό τον τρόπο μεγάλα κομμάτια της πόλης».

Πέρα από κάθε άλλο σχόλιο ή αναφορά, θεωρούμε άκρως ενδιαφέρουσα την εξιστόρηση αυτής της διαδικασίας, έτσι όπως μας την παρουσίασε η κ. Βρυχεία: «Στην πρώτη φάση, που πήγαμε εκεί για να καταλάβουμε -γιατί πρέπει να πας να καταλάβεις, να δεις όλα αυτά τα στοιχεία- ξεκίνησε από μια πολύ αναλυτική καταγραφή των στοιχείων του χώρου. Αυτή η διαδικασία έγινε συζητώντας. Όχι όμως με τη μορφή συνεντεύξεων. Στην ουσία ζούσαμε εκεί, με αυτούς τους ανθρώπους. Δεν ήταν μια διαδικασία που πας εκεί, κάνεις μια συζήτηση και φεύγεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι είχε προηγηθεί μια έρευνα από μια ομάδα κοινωνιολόγων, που τελικά, όταν πήγαμε εμείς για να δούμε τα στοιχεία του χώρου και να κάνουμε αυτή την αναλυτική καταγραφή αποδείχθη ότι ήταν άχρηστη. Ότι είχαν απαντήσει άλλα αντί άλλων. Είτε γιατί δε θέλανε, είτε γιατί φοβόντουσαν, είτε γιατί βαριόντουσαν... Πάντως είχε γίνει με πολύ καλές προϋποθέσεις και ανθρώπους που ενδιαφερόντουσαν.

Λοιπόν, αμέσως, από την πρώτη φάση ήμασταν μπροστά στις γυναίκες, γιατί αυτές είχαν μια έντονη παρουσία καθ' όλη τη διάρκεια. Ήταν στους δρόμους, στο σπίτι, συζητούσαμε μαζί τους. Τις έβρισκες παντού σε όλη τη διάρκεια αυτής της προσπάθειας. Είχαμε εντοπίσει το εξής: επειδή παράλληλα με ό,τι δουλειά κάναμε γινόντουσαν κάποιες συναντήσεις του συνόλου του συνοικισμού, που τους ενημερώναμε για όλη την πορεία και γενικώς γινόταν μια συζήτηση. Γιατί έπρεπε μέσα από τη συζήτηση να πεισθούν ότι θα γίνει κάτι, γιατί υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων γενικά που έχουν απογοητευτεί, από τις κατά καιρούς υποσχέσεις του κράτους ή των δημοσίων φορέων που τελικά δεν κάνουν τίποτε, άρα η όποια ξένη παρουσία τους φαίνεται ότι είναι «μια από τα ίδια». Και άρα, για να ξανακατακτηθεί αυτή η σχέση εμπιστοσύνης θα έπρεπε να γίνει μια καινούργια διαδικασία. Οι γυναίκες βοήθησαν πάρα πολύ σε αυτό. Είχαμε όμως αποφασίσει να κάνουμε και κάποιες κεντρικές συζητήσεις, πέρα από αυτό το «πόρτα -πόρτα» για να γίνεται πιο συλλογικά μια κουβέντα. Σε αυτές τις συζητήσεις εντοπίσαμε από την πρώτη στιγμή ότι οι γυναίκες δεν ερχόντουσαν. Ενώ στο συνοικισμό όταν πηγαίναμε και στους δρόμους ήταν πολύ έντονη η παρουσία τους. Και αυτά που λέγανε ήταν πολύ δυναμικά και όχι τυχαία. Οι συναντήσεις αυτές γινόντουσαν πολύ κοντά στο συνοικισμό, στο σχολείο, αλλά έξω από το συνοικισμό. Κι όταν

αρχίσαμε να τις ρωτάμε γιατί, είπανε το εξής καταπληκτικό : μα γιατί οι συγκεντρώσεις που κάνετε είναι έξω. Το έξω ήταν σχεδόν έξω από το σπίτι τους. Μέσα από αυτή τη φράση που μας είπανε και μετά ερευνώντας το λίγο παρά πέρα, αντιληφθήκαμε το εξής, που έχει φοβερό πλούτο για τις γυναίκες αυτών των γειτονιών σε σχέση με μια γυναίκα που μένει κλεισμένη σε ένα διαμέρισμα μιας πολυκατοικίας : γι' αυτές το μέσα, που είναι αυτό που λέμε ιδιωτικός χώρος, σπίτι κλπ. ήταν όλος ο συνοικισμός. Δεν ήταν μόνο ο ιδιωτικός χώρος, αλλά και ο δημόσιος χώρος του συνοικισμού. Άρα μας ήρθε η ιδέα -και εξ αιτίας αυτού, αλλά και για να πεισθούν ότι αυτά τα σπίτια, που τα ζούσαν σαν υποβαθμισμένα, μπορούσαν να επισκευαστούν, χωρίς να γκρεμισθούν, να γίνουν προσθήκες και να αλλάξουν την όψη -να φτιάξουμε, να επισκευάσουμε, μαζί με το Δήμο, ένα σπίτι που ήταν εγκαταλελειμμένο και να γίνει το πρώτο κέντρο γειτονιάς. Χωρίς συγκεκριμένη χρήση, εκτός από το να γίνονται οι συγκεντρώσεις της ομάδας και να έχει και ένα χώρο η ομάδα να δουλεύει. Το ονομάσαμε Πρώτο Κέντρο Γειτονιάς. Λοιπόν ήταν καταπληκτικό το πως αυτές οι γυναίκες αυτό-οργανώθηκαν και λειτούργησαν αυτό το κέντρο γειτονιάς ενσωματώνοντας κάποιες ανάγκες που υπήρχαν στο συνοικισμό. Παραδείγματος χάριν : αντιληφθήκαμε κι εμείς ύστερα από μια πορεία, ότι γινόντουσαν εκεί όλα τα παιδικά γενέθλια των διαφόρων σπιτιών. Βρισκόντουσαν μεταξύ τους σε αυτό. Οι γυναίκες του συνοικισμού, όπως είχαμε αντιληφθεί, τα είχαμε γευτεί στα σπίτια κι εμείς, έφτιαχναν υπέροχα γλυκά κουταλιού. Από αυτό προέκυψε η ιδέα να τους πω: σε κανένα καφενείο δεν βρίσκεις γλυκά κουταλιού, αφού σας αρέσει να μαζεύεστε εδώ, έχετε και μια κουζίνα, δεν τα φτιάχνετε εδώ, να κάνετε κι ένα συνεταιρισμό γυναικών; Κι έτσι έγινε αυτός ο συνεταιρισμός. Ήταν και γυναίκες δυναμικές, που θέλανε να δουλέψουν και να προσφέρουν αλλά δεν ξέρανε και πως. Εκτός από λίγες -μια που ήταν κομμώτρια και κανα-δυο που ράβανε, οι άλλες δεν είχαν δουλειά. Μετά μπήκε στην ομάδα κι η Ζωή η Γεωργίου με ένα πρόγραμμα που πήραμε από το NOW και αφορούσε την εκπαίδευση γυναικών στη Θήβα. Αυτά τα λέω γιατί πιστεύω γιατί είναι καθοριστικός ο ρόλος των γυναικών για ένα τέτοιο συμμετοχικό προγραμματισμό, σχεδιασμό και διαχείριση του χώρου.

Κάποια στιγμή είπαμε: ωραία είναι όλα αυτά που γίνονται, αλλά ίσως πρέπει να γίνει και μια επιτροπή κατοίκων, για να συντονίζει μερικά πράγματα, όχι για να παίρνει αποφάσεις και να καπελώνει τους άλλους, αλλά γιατί υπήρχαν κάποια θέματα συντονισμού. Και ως ομάδα, μαζί με μια κοινωνική λειτουργό που μας βοηθούσε με θέματα παιδιών κλπ. κάναμε μια ολόκληρη συζήτηση για το πως θα προτείνουμε μια ομάδα (επιτροπή), όπου θα υπάρχουν και γυναίκες, γιατί

φοβόμαστε ότι δεν θα είχαν συμμετοχή. Αυτή ήταν η μεγάλη μας έκπληξη. Δεν προλάβαμε να κάνουμε αυτή τη συζήτηση και μόλις είπαμε σε μια συγκέντρωση : και τώρα ποιοι και ποιες θέλουν να μούνε στην επιτροπή σηκώθηκαν πάρα πολλά χέρια και τελικά ήταν 4 γυναίκες και ένας άνδρας στην πενταμελή επιτροπή. Από τη στιγμή που οι προδιαγραφές ήταν τέτοιες που και στον προγραμματισμό και στο σχεδιασμό, την κατασκευή και τη διαχείριση, αυτή η γυναικεία ομάδα του πληθυσμού έπαιξε πολύ μεγάλο ρόλο, αλλά και εκφράστηκε. Είπε η καθεμία αυτά που ήθελε για το σπίτι και ο σχεδιασμός ακολούθησε αυτές τις προτάσεις, που αφορούσαν το σύνολο του χώρου και κάθε σπίτι χωριστά. Ο σχεδιασμός ήταν για κάθε σπίτι χωριστά και γινόντουσαν μετά συναντήσεις, για κάθε σύνολο τετραγώνου. Η βασική αρχή ήταν να γίνει σύμφωνα με τις ανάγκες, ανδρών και γυναικών».

Στην ερώτησή μας αν υπήρχε διαφορετικός τρόπος αντίληψης ή αντιθετικές προσεγγίσεις μεταξύ των γυναικείων και αντρικών προτάσεων η κ. Βρυχέα μας είπε: «Το εντυπωσιακό και το διακριτό ήταν ότι οι γυναίκες είχαν άποψη για όλα. Και για την παραμικρότερη λεπτομέρεια. Αυτές είχαν που είχαν άποψη. Υπήρχε και ένα άλλο στοιχείο που είχαμε συζητήσει τότε. Αυτή η έννοια «γυναίκα, βασίλισσα του σπιτιού» δεν ίσχυε για τις γυναίκες αυτές, που ζώντας σε μια υποβαθμισμένη γειτονιά, δεν αισθανόντουσαν κι αυτήν την «υποχρέωση» μιας μικροαστής, που ο άντρας, για οικονομικούς λόγους, έχει φτιάξει το σπίτι και άρα αυτή είναι εκεί «τοποθετημένη» για να το συντηρεί και να το προσέχει. Υπάρχει ένας φαύλος κύκλος εδώ. Ενώ, αυτές (οι γυναίκες του συνοικισμού της Θήβας) ένοιωθαν το ίδιο δικά τους τα σπίτια του συνοικισμού και πίστευαν ότι η αλλαγή της μοίρας ήταν και στα χέρια τους.

Αυτή ήταν η βασική μου εμπειρία, που έγινε για πολλά χρόνια και από πολύ κοντά είδα πολλά προβλήματα. Μετά, όταν στον Ευρωπαϊκό χώρο, είδαμε αυτές τις γειτονιές -μέσα από ένα πρόγραμμα όχι σχεδιασμού, αλλά μέσα από την καταγραφή να μούνε οι άξονες του πως πρέπει να αντιμετωπιστεί, αλλά όχι και να σχεδιαστεί, όπως στη Θήβα - είχε ενταχθεί μέσα στον προγραμματισμό πάντα και μια συνάντηση γυναικών. Ξεχωριστή από τις γενικές συναντήσεις, που στις χώρες της Ευρώπης, είναι πιο δύσκολο. Δεν είναι αυτόνομο. Στη Θήβα τα πράγματα κύλησαν από μόνα τους. Θυμάμαι είχαν έρθει μερικές ξένες γυναίκες για να δούνε από μόνες τους και πήγαμε στο κέντρο γειτονιάς και μας λένε : θα θέλαμε να μιλήσουμε και με γυναίκες, όσο γίνεται. Μείναμε με τις ξένες 4-5 ώρες εκεί και σε μια ώρα είχανε μαζευτεί 50 γυναίκες. Κι αυτές μας λέγανε : πώς έχετε καταφέρει να τις βγάλετε αμέσως από τα σπίτια τους; Εμείς θέλουμε να κάνουμε

πρόγραμμα για ένα μήνα για να τις προετοιμάσουμε να βγουν από το σπίτι τους. Αυτές δεν βγήκανε από το σπίτι τους, ο συνοικισμός ήταν το σπίτι τους. Είναι αυτά τα θετικά που λέω για τον Ελληνικό χώρο που δεν τα αξιοποιούμε και θέλαμε να τα καταστρέψουμε. Δηλ. υπάρχουν στοιχεία κοινωνικής συνοχής και πλούτος από τις ομάδες των γυναικών, κατά τη γνώμη μου, που μπορούν να αξιοποιηθούν και στο σχεδιασμό. Σε έναν οικισμό που δεν υπάρχει κοινωνική συνοχή τι να την κάνεις την Αρχιτεκτονική. Δεν μπορεί να μην πηγαίνει μαζί με τον κόσμο. Στα ζητήματα χώρου -και στον Ελληνικό χώρο κατά τη γνώμη μου έχουμε φτάσει στο τελευταίο σκαλί - δεν υπάρχει αστικός πολιτισμός. Και οι γυναίκες μπορούν να παίξουνε πρωτοποριακό ρόλο».

Γίνεται φανερό πως αυτού του είδους οι προσεγγίσεις απαιτούν τη σταθερή υποστήριξη από συγκεκριμένους θεσμούς και πιθανόν τη δημιουργία νέων θεσμών. Οι ευνοϊκές συγκυρίες, που οδήγησαν στο παράδειγμα της Θήβας, σε ένα μεγάλο βαθμό οφείλονταν σε πολιτικές αποφάσεις, που αφορούσαν στην αντιμετώπιση των σεισμοπαθών. Οι αποφάσεις αυτές κάποια στιγμή ανακλήθηκαν και αφού δεν ήταν πάγιες και θεσμοθετημένες οδήγησαν στη διακοπή του προγράμματος ανάπλασης. Συγκεκριμένα, στη Θήβα είχαν βγει 50 άδειες σπιτιών. Από αυτές, όπως μας είπε η κ. Βρυχέα, «έγιναν κάποια πράγματα. Αυτοί παίρνανε ένα δάνειο με πολύ ευνοϊκούς όρους, που είχε βγει για τους σεισμόπληκτους από το ΥΠΕΧΩΔΕ για το σεισμό του '81. Με αυτά τα χρήματα βάζοντας και ο Δήμος ή η ΕΟΚ²¹ -για ένα διάστημα- τη μελέτη, την άδεια (δηλ. δωρεάν αυτά) κι έχοντας κάνει ο Δήμος μια κατασκευαστική εταιρεία, όπου δεν υπήρχε κέρδος εργολάβου, αντίθετα χρησιμοποιήθηκαν και κάποιοι άνεργοι οικοδόμοι του συνοικισμού για το κτίσιμο. Το κόστος ήταν τότε 5 εκατομμύρια για να γίνει επισκευή και επέκταση του σπιτιού, όταν η ΔΕΠΟΣ μας έλεγε τότε ότι εμείς δεν μπορούμε να τα βγάλουμε πέρα με τόσα λεφτά. Το ΥΠΕΧΩΔΕ είπε κάποια στιγμή ότι σταματάει τα δάνεια των σεισμόπληκτων. Έτσι... Και ο Δήμος που είχε αλλάξει, το ανέχθηκε για ένα διάστημα και μετά το σταμάτησε, βρίσκοντας αφορμή το κόσψιμο των δανείων».

Όσον αφορά στην εκπαιδευτική της εμπειρία, θεωρεί ότι η πρόταση για το μάθημα «Φύλο και Χώρος» σχετίζεται άμεσα με τη φεμινιστική οπτική βάσει της οποίας αντιμετώπιζε «όλη τη ζωή» της και με το ότι είχε «την ευτυχή συγκυρία» να συνεργαστεί σε αυτό με την κ. Βαΐου, η οποία ασχολείται «και επιστημονικά» με το θέμα αυτό. Θεωρεί, επίσης, το ότι υπήρχε η εμπειρία της Θήβας ήταν θετικό για την παρουσία της στο μάθημα. Ο στόχος του μαθήματος είναι να εισαχθεί ο

προβληματισμός του φύλου στο σχεδιασμό, αλλά και να γίνει μια προσέγγιση στο σχεδιασμό του χώρου μέσα από την εξέλιξη των κοινωνικών δομών -συνθηκών. Να διερευνηθούν, επίσης, οι τρόποι που ο χώρος (βάσει της δομικής και της λειτουργικής του υπόστασης) αντανακλά και αναπαράγει τα παραδοσιακά στερεότυπα που προσδιορίζουν τις κατά φύλο συμπεριφορές και ρόλους και να βρεθούν τρόποι - μέθοδοι που να εντάσσουν στον προβληματισμό του χώρου τις ιδιαίτερες ανάγκες και επιθυμίες των ανθρώπων, όπως αυτές υποβάλλονται μέσα από τη διαφορετικότητα του φύλου και των ρόλων τους, των στοιχείων πολιτισμού ή της φυλής τους, των σεξουαλικών τους προτιμήσεων κλπ.

Η εμπειρία της από το μάθημα αυτό έχει δείξει ότι: «Ένα ποσοστό των φοιτητών που παίρνουν το μάθημα ενθουσιάζονται. Και σε ένα άλλο μάθημα που προσεγγίζουμε τα προσφυγικά, προσπαθούμε να βάλουμε αυτή τη συνολικά «άλλη» αντίληψη, στην οποία μπαίνει το Φύλο. Όμως, η σχολή είναι τόσο προσανατολισμένη σε ένα μονόδρομο και όλα τα άλλα μαθήματα, που είναι πάρα πολύ δύσκολο να επιδιώξεις διαφορετικές προβληματικές. Δηλ. πάντα θα έχουμε αυτούς τους λίγους τους πιο ανήσυχους, που θέλουν να ακούσουν και κάτι διαφορετικό κλπ.

Παράλληλα, έχει επισημάνει ένα διαφορετικό τρόπο σχεδιασμού, από τη μεριά των φοιτητριών, που εντοπίζεται στην προτίμησή τους για την καμπύλη, χωρίς όμως να μπορεί να καταλήξει σε γενικεύσεις. Για παράδειγμα, μας λέει ότι: «Στα προσφυγικά της Δραπετσώνας, τους έχουμε δώσει σαν άσκηση -πριν αρχίσουν να πηγαίνουν εκεί και να βλέπουν τη σκληρή πραγματικότητα- να δουν σε 55 τετραγωνικά την έννοια του ελάχιστου σπιτιού. Όπου εκεί, δεν μπορείς να δουλέψεις με δωμάτια, γιατί πια εκεί είναι πιο πολύ-λειτουργικά και τα ίδια τα έπιπλα και γενικά τους ανατρέπουμε και τον τρόπο που σχεδιάζουμε και ως προς αυτή την οπτική, όπου έχουν να κάνουν με ένα σπίτι, στο οποίο: εδώ είναι το δωμάτιο ύπνου, εδώ το καθιστικό και να βρουν σχέσεις. Εντόπισα λοιπόν ότι αρκετά κορίτσια άρχισαν να δουλεύουν με καμπύλα σχήματα. Ίσως δεν θα το είχα εντοπίσει αν μια κοπελιά, ενώ στην αρχή είχε φέρει ένα τελείως ορθολογικό (με άξονες και κάρναβο) σχέδιο, αρκετά συμπαθητικό, είπε στη συνέχεια ότι ήθελε να δοκιμάσει με καμπύλα σχήματα. Μου μπήκε στο μυαλό αυτό και της είπα να δοκιμάσει... Μετά εντόπισα και άλλες τέτοιες προσπάθειες. Υπάρχουν κάποιες φανατικές φεμινίστριες που σχεδιάζουν και λένε -η συζήτηση αυτή έχει αρχίσει εδώ και μια δεκαετία στο εξωτερικό -ότι κανονικά μια σχεδιαστική πρόταση από γυναίκες, έχει και διαφορετική μορφή. Και μάλιστα μια μικρή ομάδα υποστήριζε

²¹ Η χρηματοδότηση για την «Εναλλακτική Πρόταση για την ανάπλαση του παλιού προσφυγικού

ότι η καμπύλη είναι ένα μέσο που εκφράζει τις γυναίκες. Όταν τα διάβαζα αυτά από κείμενα γυναικών, που είχαν κάνει και ένα συνέδριο στην Αμερική, έλεγα ότι ίσως είναι λίγο υπερβολικές. Όμως στην εκπαιδευτική μου εμπειρία αυτό το βλέπω. Όταν χρησιμοποιούνται καμπύλες, είναι από γυναίκες».

Στο παράδειγμα της Θήβας, η οπτική του φύλου αναδεικνύεται μέσα από τις διαδικασίες του συμμετοχικού σχεδιασμού, ο οποίος καταστατικά, λειτουργεί υπέρ μιας δημοκρατικής διαδικασίας, κατά την οποία λαμβάνονται υπόψη οι διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες των χρηστών, άρα και οι διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες των γυναικών. Η διαδικασία αυτή έχει ένα επί πλέον χαρακτηριστικό. Αναδεικνύει τη βαθιά και ιδιαίτερα κατατοπιστική γνώση των γυναικών για τα θέματα του χώρου τους /της γειτονιάς τους. Δίνοντας σε αυτές τη δυνατότητα παρέμβασης στα επίπεδα προγραμματισμού, σχεδιασμού και διαχείρισης του χώρου τους, η «γυναικεία οπτική» αναδεικνύεται ως πολιτικό εγχείρημα με ουσιαστικές δράσεις, διαλύοντας τους ισχυρισμούς των «επί χάρτου» πολεοδομικών προγραμμάτων, που απευθύνονται γενικά «στο χρήστη» και επικαλούνται το «κοινό καλό».

Είναι, επίσης, σημαντική η ανάδειξη της εξοικείωσης των γυναικών με το χώρο του συνοικισμού, τον οποίο τον αντιλαμβάνονται ως προέκταση της κατοικίας τους. Αυτό βέβαια, σχετίζεται και με την κοινωνική συνοχή, που εμφανίζεται (ακόμα και) ανάμεσα σε ανόμοιες ομάδες (μουσουλμάνοι, νέοι, άνεργοι, γέροι κλπ.). Η κοινή ιστορική μνήμη, τα κοινά βιώματα και της συνείδηση της κοινής μοίρας, οδήγησαν στην ανάπτυξη ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων και αλληλεγγύης μεταξύ των κατοίκων. Με αυτόν τον τρόπο, ο συνοικισμός λειτουργεί σαν διευρυμένη οικογένεια και αναδεικνύει τη σχετικότητα της διάκρισης του *μέσα* και του *έξω*, του *ιδιωτικού* και του *δημόσιου*, ιδιαίτερα, όταν αναφέρονται στη ζωή των γυναικών.

Το γεγονός, ότι η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε και δεν ολοκληρώθηκε ως το τέλος της, θεωρούμε ότι οφείλεται στην ανυπαρξία θεσμικών ρυθμίσεων, που θα μπορούσαν να την κατοχυρώσουν, με αποτέλεσμα τα θετικά στοιχεία τα οποία αναδείχθηκαν (μέχρι την περίοδο που σταμάτησε η χρηματοδότηση του προγράμματος) να εμφανίζονται ως απόρροια συγκυριακών καταστάσεων. Έτσι, η χρηματοδότηση, «λόγω του σεισμού», που έδωσε το ΥΠΕΧΩΔΕ, για την ανάπλαση του συνοικισμού και η θετική στάση του τότε δημάρχου για τον τρόπο προσέγγισης της μελέτης του συγκεκριμένου χώρου, υποκατέστησαν την πολιτική θέση και μέριμνα, που όφειλαν να έχουν οι αντίστοιχοι φορείς για την υποστήριξη

της. Παράλληλα, ερχόμαστε αντιμέτωπες με το ρόλο ή (καλύτερα) τους ρόλους των αρχιτεκτόνων /ισσών, που προβάλλονται, όχι μόνο, από την επιστημονική τους κατάρτιση, αλλά και από την πολιτική τους (με την ευρύτερη έννοια) θέση και τη σχέση τους με τα κέντρα λήψης αποφάσεων σε θέματα χώρου.

Το ζήτημα αυτό (και μέσα από αντίστοιχους προβληματισμούς) συζητήθηκε στην Αθήνα²², στις 13 και 14 Οκτωβρίου του 1995, όπου πραγματοποιήθηκε, με πρωτοβουλία της δημοτικής κίνησης «Πολίτες για την Αθήνα», το Ευρωπαϊκό Συνέδριο «Οι γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης προς το 2001». Οι συζητήσεις που έγιναν εστιάστηκαν σε τέσσερις ενότητες που αφορούσαν : 1) στη συμμετοχή των γυναικών στην Τοπική και Περιφερειακή εξουσία, 2) στο κοινωνικό φύλο και τη λειτουργία της πόλης, 3) στις γυναίκες και τον κοινωνικό αποκλεισμό και 4) στην ενημέρωση και τις εμπειρίες από τη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων της Τοπικής και Περιφερειακής Αυτοδιοίκησης. Δεν υπήρξε, όμως καμία εξέλιξη για τα θέματα που αναφέρθηκαν στην ημερίδα.

Συνέντευξη με την κ. Ντίνα Βαΐου

Ο προβληματισμός της γύρω από τις φεμινιστικές προσεγγίσεις της επιστήμης – και του χώρου ειδικότερα – ξεκινάει στις αρχές της δεκαετίας 1980. Την εποχή αυτή γίνονται έντονες συζητήσεις και κινητοποιήσεις για τις διαφορετικές εκφράσεις και την ανανεωμένη δυναμική του γυναικείου κινήματος. Όπως μας είπε: «Μέσα στον πλούτο των διεργασιών της περιόδου και μετά από την καθοριστική «συνάντησή» μου με τη Μαρία Στρατηγάκη, εξοικειώνομαι σιγά-σιγά με την έννοια του φύλου στην επιστήμη και με τις, αναδυόμενες τότε, Γυναικείες Σπουδές».

Το κλίμα της εποχής περνάει και στο χώρο του Πολυτεχνείου και, στα μέσα της δεκαετίας 1980, εμφανίζονται πρώτες Διαλέξεις και Διπλωματικές, πολλές από τις οποίες παρουσιάστηκαν στο τεύχος-αφιέρωμα του *Δελτίου του ΣΑΔΑΣ* (1989). Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται, από γυναίκες που διδάσκουν στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων, και ένας προβληματισμός γύρω από την εκπαιδευτική διαδικασία, ο οποίος αφορά αφ' ενός θέματα θέσης και προοπτικής των γυναικών στο διδακτικό φορέα που τότε διαμορφωνόταν (Νόμος Πλαίσιο), και αφ' ετέρου ζητήματα

²² βλ. «Οι γυναίκες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση» (σχετικά με την εισήγηση της κ. Μ. Δαμανάκη, της κ. Βρυχέα και κ. Βαΐου), περιοδικό Άλφα, τεύχος 9, Νοέμβριος 1995, σελ.57και 58

περιεχομένου, συμπεριφορών και μεθόδων διδασκαλίας («τι σημαίνει το διαφορετικό μας φύλο και πώς/αν μας διαφοροποιεί από την τρέχουσα εικόνα ακαδημαϊκού δασκάλου»). Οι κυρίαρχες αντιλήψεις στη Σχολή είναι από αδιάφορες έως εχθρικές προς τέτοιους προβληματισμούς.

Χαρακτηριστικό των αντιλήψεων αυτών, ήταν ο τρόπος της ένταξης του μαθήματος *Φύλο και Χώρος* στο τμήμα Αρχιτεκτόνων, όπου προσέκρουσε σε αρνητικές εκδηλώσεις και θεσμικές δυσκολίες. Έτσι, το μάθημα μπήκε σαν κατεύθυνση στην κηποτεχνία και λεγόταν *Κηποτεχνία -κατεύθυνση Φύλο και Χώρος*.

Μια πρώτη σύνδεση του χώρου με τις θεωρητικές διατυπώσεις του φεμινισμού αρθρώνεται γύρω από το δίπολο «ιδιωτικό / δημόσιο». Όμως ποιο είναι το περιεχόμενο κάθε πλευράς του διπόλου και ποια η σχέση των μερών του; Σε τι βαθμό έχει νόημα η προσέγγιση του χώρου μέσω διπόλων – και αυτού του συγκεκριμένου; Αυτό το τελευταίο ερώτημα γίνεται κυρίαρχο αργότερα, όταν οι αμφισβητήσεις της δεκαετίας 1990 αποσταθεροποιούν πολλές από τις βεβαιότητες της επιστήμης. Το ίδιο ερώτημα προσεγγίζεται και από τη διδακτορική διατριβή της στο Λονδίνο (το δεύτερο μισό της δεκαετίας 1980), που αποτελεί σημαντική τομή στην εξέλιξη του προβληματισμού της : «Βρέθηκα στα πρώτα και ενθουσιώδη βήματα της προσέγγισης του χώρου από την οπτική του φύλου και είχα την ευκαιρία να συμμετάσχω σε μια πραγματικά ζωντανή ακαδημαϊκή συζήτηση (κι όχι απλά σε ομάδες κινήματος). Η δραστηριότητα, ερευνητική, συγγραφική, διδακτική, της ομάδας Geography and Gender του Ινστιτούτου Βρετανών Γεωγράφων ήταν σημείο αναφοράς στη συζήτηση αυτή σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο και διαμόρφωνε ένα φιλικό για το θέμα ακαδημαϊκό περιβάλλον.»

Η διατριβή, με πεδίο αναφοράς το Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας και μια περιοχή του (Ηλιούπολη) διερευνά τη συμβολή των γυναικών στην ανάπτυξη της πόλης, τις διαφορετικές τους αντιλήψεις για την πόλη και τη σχέση τους με την καθημερινή ζωή. Ταυτόχρονα διερευνά τις συνθήκες καθημερινής ζωής που διαμορφώνει και αναπαράγει η ανάπτυξη της πόλης. Το «ιδιωτικό / δημόσιο» αποτελεί άξονα διερεύνησης. Το ιδιωτικό αναφέρεται στην οικογένεια, την οικιακή εργασία, το σπίτι, ενώ το δημόσιο στην εργασία, τη συμμετοχή στα κοινά, τη διασκέδαση, το δημόσιο χώρο της πόλης. Τίθενται ερευνητικά, και πολιτικά, ερωτήματα που προχωρούν περισσότερο σε μεταγενέστερες εργασίες της και αποτυπώνονται και στα μαθήματα. Ο χώρος και ο χρόνος, η εργασία, το

κράτος είναι ζητήματα κεντρικά για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξης, αλλά και της σχέσης φύλου και χώρου στην πόλη.

Στην καθημερινή ζωή των γυναικών τα όρια των διαιρέσεων διαπλέκονται, οι χώροι και οι χρόνοι των δραστηριοτήτων που συναρτώνται με το «ιδιωτικό» ή με το «δημόσιο» δεν μπορούν να διαχωριστούν αυστηρά. Ο χώρος και η πόλη εκφράζει και αναπαράγει (κοινωνικές) θέσεις και διαιρέσεις - και διαιρέσεις φύλου. Μέσα από το πρίσμα αυτό αντιμετωπίζει την έννοια του χώρου στη δουλειά της, η οποία δεν αναφέρεται μόνο στο οικιστικό περίβλημα (το χώρο των αρχιτεκτόνων), αλλά και στις κατανομές λειτουργιών, τους θεσμούς που τις διέπουν και τους όρους λειτουργίας τους, το που, πως και πόσο των δραστηριοτήτων που διαμορφώνουν την πόλη, τους συμβολισμούς/αναπαράστάσεις που επιτρέπουν ή αποκλείουν την πρόσβαση. Αυτός ο χώρος είναι συναρτημένος με το χρόνο, θέμα στο οποίο επανέρχεται μέσω της ευρωπαϊκής έρευνας Gender Use of Time, το 1997.

Στο ερώτημα αν είχε την ευκαιρία (εκτός της εκπαιδευτικής διαδικασίας) να προάγει την παράμετρο του φύλου σε άλλες δραστηριότητες, μας είπε ότι οι ενέργειές της αφορούν κυρίως στην εκπαίδευση, την έρευνα, την παραγωγή υλικού και τα συνέδρια. Πιστεύει ότι στο ελεύθερο επάγγελμα, το ζήτημα του φύλου δεν έχει προχωρήσει σε επίπεδο μεθόδων και προτάσεων -ακόμα και σε μελετητικά γραφεία όπου δουλεύουν γυναίκες φεμινίστριες- λόγω της σκληρής πραγματικότητας της ελεύθερης αγοράς. Θεωρεί, όμως, σημαντικές τις πρωτοβουλίες της Επιτροπής Γυναικών του ΥΠΕΧΩΔΕ, οι οποίες είχαν έρθει σε επαφή μαζί της, προκειμένου να ενημερωθούν για τον τρόπο που προσεγγίζει την παράμετρο του φύλου στο σχεδιασμό και να τους δώσει πληροφορίες για τους τρόπους που αντιμετωπίζεται το θέμα από αντίστοιχους φορείς στον Ευρωπαϊκό χώρο. Οι πρωτοβουλίες αυτές είχαν ως στόχο τη δημιουργία ενός δικτύου μεταξύ των δημόσιων φορέων που ασχολούνται με θέματα χώρου και των αντίστοιχων εκπαιδευτικών φορέων, για την οργάνωση ενός πεδίου δράσης που να περιέχει συμβουλευτικές διαδικασίες για τις γυναίκες μηχανικούς σε θέματα φύλου και χώρου.

Όπως μας είπε, η παράμετρος του φύλου έχει μπει στο βαθμό που ήταν δυνατόν, σε όλες τις μελέτες και έρευνες που έχει κάνει. Δεν έχει ωστόσο μέχρι τώρα κάνει κάποια έρευνα που να έχει αυτό σαν «αποκλειστικό» σημείο εκκίνησης (μετά από την διατριβή της). Όμως, παράλληλα με τη διατριβή της, από το 1984 συμμετέχει σε μια ερευνητική προσπάθεια γύρω από την προσέγγιση

του αστικού και περιφερειακού χώρου από τη σκοπιά του κόσμου της εργασίας²³ : «Μέσα από θεωρητική διερεύνηση και εκτεταμένη έρευνα πεδίου αναδεικνύεται η συνθετότητα του παραγωγικού ιστού των ελληνικών πόλεων, η καθοριστική σημασία του άτυπου (άτυπες μορφές παραγωγής και εργασίας, άτυπες διευθετήσεις, ...) και η καθοριστική παρουσία των γυναικών στο χώρο του άτυπου – η αμφισημία της παρουσίας των γυναικών στην πόλη: απαραίτητες και αφανείς. Όλα αυτά έχουν ιδιαίτερες διαστάσεις στην Ελλάδα, όπου το κράτος έχει περιορισμένη παρουσία σε μια σειρά λειτουργίες καθοριστικές για την ανάπτυξη της πόλης, τη σχέση ιδιωτικού/δημόσιου, την καθημερινή ζωή των γυναικών και των ανδρών (κατοικία, υγεία, πρόνοια, κλπ).»

Το 1993-4 έγινε μια Ευρωπαϊκή Έρευνα, στην οποία συμμετείχαν έξι χώρες : η Γαλλία, η Αγγλία, το Βέλγιο, η Δανία, η Γερμανία και η Ελλάδα. Το θέμα της έρευνας ήταν *Οι γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων σε θέματα χώρου* και είχε ως στόχο να αναζητηθεί ο τρόπος που μπαίνει το ζήτημα του φύλου στην εκπαίδευση των αρχιτεκτόνων – πολεοδόμων και κατ' επέκταση στα αντίστοιχα τμήματα των φορέων στη Δημόσια Διοίκηση και την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Η κ. Βαΐου σε συνεργασία με την κ. Βρυχέα ήταν οι υπεύθυνες²⁴ της ελληνικής ομάδας. Τα αποτελέσματα της έρευνας αναφέρθηκαν σε σχετική ημερίδα, η οποία έγινε στην Αθήνα.

Συμμετείχε, επίσης, μαζί με την κ. Βρυχέα, στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο²⁵ που έγινε στην Αθήνα (στις 13 και 14 Οκτωβρίου του 1995) με θέμα «Οι γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης προς το 2001». Το συνέδριο αυτό πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της δημοτικής κίνησης «Πολίτες για την Αθήνα». Οι συζητήσεις που έγιναν εστιάστηκαν σε τέσσερις ενότητες που αφορούσαν : 1) στη συμμετοχή των γυναικών στην Τοπική και Περιφερειακή εξουσία, 2) στο κοινωνικό φύλο και τη λειτουργία της πόλης, 3) στις γυναίκες και τον κοινωνικό αποκλεισμό και 4) στην ενημέρωση και τις εμπειρίες από τη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων της Τοπικής και Περιφερειακής Αυτοδιοίκησης.

²³ Βλ. για παράδειγμα Ντ. Βαΐου, Λ. Λαμπριανίδης, Κ. Χατζημιχάλης, Ζ. Χρονάκη (1991) *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και την Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης και επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης*, έρευνα για λογαριασμό του ΟΡΘΕ, Ντ. Βαΐου, Χ. Γολέμης, Λ. Λαμπριανίδης, Κ. Χατζημιχάλης, Ζ. Χρονάκη (1996) *Άτυπες Μορφές Παραγωγής-Εργασίας και αστικός χώρος στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας*, έρευνα για λογαριασμό της ΓΓΕΤ, Ντ. Βαΐου, Κ. Χατζημιχάλης, 1997, με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς, Αθήνα: Εξάντας

²⁴ Στα έντυπα της παρούσας μελέτης μας, καταθέτουμε το αναλυτικό ραπόρτο, καθώς και περιλήψεις (στην ελληνική γλώσσα) των αποτελεσμάτων των άλλων χωρών, που συνέταξαν η κ. Βαΐου με την κ. Βρυχέα.

²⁵ βλ. «Οι γυναίκες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση» (σχετικά με την εισήγηση της κ. Μ. Δαμανάκη, της κ. Βρυχέα και κ. Βαΐου), περιοδικό Άλφα, τεύχος 9, Νοέμβριος 1995, σελ.57και 58

Στην εκπαιδευτική διαδικασία στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ προσπαθεί να εισάγει την οπτική του φύλου και/ή τις φεμινιστικές προσεγγίσεις του χώρου με δύο τρόπους: (α) στα μαθήματα πολεοδομίας, όπου διδάσκει, μέσα από σχετικές διαλέξεις και στο πλαίσιο των ασκήσεων/θεμάτων για τον αστικό χώρο, και (β) μέσα από το μάθημα «Φύλο και Χώρος», ένα μάθημα επιλογής, που διδάσκει σε συνεργασία με την Α. Βρυχέα, από το 1989: «Και στις δύο περιπτώσεις η προώθηση του θέματος και της προβληματικής είναι (ακόμη!) ιδιαίτερα δύσκολη. Από την πλευρά των διδασκόντων υπάρχει μεγάλη δυσπιστία, ίσως και άρνηση, για προσεγγίσεις που θέτουν σε αμφισβήτηση «όσα ξέρουμε». Από την πλευρά των φοιτητών και φοιτητριών χρειάζεται ιδιαίτερη διεργασία για να γίνει κατανοητό που εντοπίζεται σήμερα η ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, ποιοι είναι οι (ανανεωμένοι) όροι του προβλήματος. Πάντα υπάρχουν ερωτηματικά στην αρχή του εξαμήνου σχετικά με το αν έχει λυθεί το πρόβλημα (της ανισότητας των δύο φύλων) σήμερα – και βέβαια ποια είναι η σχέση του με το χώρο και το σχεδιασμό²⁶».

Το μάθημα «Φύλο και Χώρος» έχει εξελίξει τη θεματολογία και το περιεχόμενό του, όπως φαίνεται και στις σχετικές εκφωνήσεις και στα παραδείγματα φοιτητικών εργασιών. Δεν έχει όμως αναπτύξει κάποια ιδιαίτερη δυναμική που να επηρεάσει πέρα από όσες και όσους το παρακολουθούν με ενθουσιασμό. Προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στη διδασκαλία μέσω εργασιών (που είναι κυρίαρχη στη Σχολή) και στην ανάγκη εξοικείωσης των φοιτητών και φοιτητριών με συγκεκριμένη «ύλη» – έννοιες και θεωρητικούς προβληματισμούς.

Στο ερώτημα του αν θεωρεί ότι υπάρχει «γυναικείος σχεδιασμός» και τι χαρακτηριστικά θα του απέδιδε, η κ. Βαΐου είπε, πως προβληματίζεται ως προς το αν μπορούμε πραγματικά να μιλάμε για γυναικείο σχεδιασμό και σε ποιο επίπεδο. Συγκεκριμένα είπε ότι δεν είναι σίγουρη για το αν ένα είδος αρχιτεκτονικής είναι πιο γυναικείο από ένα άλλο και τι θα μπορούσε να προωθήσει μια συνειδητοποιημένη φεμινίστρια αρχιτεκτόνισσα. Όπως όμως μας είπε: «Νομίζω ότι είναι θέμα διαδικασίας και μεθόδου παρά σαν κάτι που πηγαίνει με άμεσο τρόπο στο τελικό αποτέλεσμα. Σίγουρα φαντάζομαι ότι αν ξεκινήσεις με μια διαφορετική διαδικασία και μέθοδο δεν θα φτάσεις στο ίδιο αποτέλεσμα. Όχι ότι η όψη του κτιρίου θα είναι κάπως αλλοιώς. Σ' αυτού του είδους το επίπεδο που έχει να κάνει με το στήσιμο του αντικειμένου της αρχιτεκτονικής. Γιατί νομίζω ότι

²⁶ βλ και την ευρωπαϊκή έρευνα *Gender issues in the decision making process with regard to urban space and housing* (1993, συντ. R. Mayerl, Habitat et Participation), όπου είχαν διερευνηθεί, μεταξύ άλλων, οι απόψεις διδασκόντων και διδασκομένων πάνω στα ζητήματα αυτά.

υπάρχει μια αυτονομία των πεδίων. Σίγουρα όμως ο σχεδιασμός υπάρχει και σε άλλες κλίμακες και περιεχόμενο.»

Σε επίπεδο σπουδαστικών σχεδιαστικών – μορφολογικών προτάσεων, δεν θεωρεί ότι οι φοιτήτριες προτιμούν ένα ιδιαίτερο είδος σχεδίασης, έναντι των φοιτητών, όπως π.χ. η χρήση καμπύλων σχημάτων. Σε επίπεδο περιβάλλοντος, εκείνο που είναι σίγουρο, όπως μας είπε, είναι το ότι οι γυναίκες προτιμούν τις πόλεις από τα προάστια. Κι αυτό παρά το «μύθο» ότι τα παιδιά όταν είναι μικρά πρέπει να ζουν στα προάστια, για λόγους καλύτερων συνθηκών διαβίωσης (πιο υγιεινός τρόπος ζωής κλπ.).

Επίσης, είναι δύσκολο να μιλήσουμε για συγκεκριμένη τάση ή εξέλιξη σε ότι αφορά στους φοιτητές/τριες. Σίγουρα παίρνουν το μάθημα κάποια παιδιά που έχουν προβληματισμούς και ανησυχίες περισσότερες από το μέσο όρο (αν και πάντα υπάρχουν και εκείνες/οι που το παίρνουν επειδή 'βολεύει'). Τις/τους βρίσκω πιο «αθώους» όσο περνούν τα χρόνια, πιο σίγουρους ότι έχει κατακτηθεί η ισότητα – και εδώ χρειάζεται πολλή δουλειά που δεν γίνεται, κατά τη γνώμη μου, μόνο μέσα από εργασίες.

Έτσι, το πλαίσιο του ΕΜΠ δεν προσφέρεται ιδιαίτερα για το προχώρημα του προβληματισμού και είναι εντελώς αναγκαίες οι ευρωπαϊκές/διεθνείς συνεργασίες: «Η ανάγκη αυτή με οδήγησε να συμμετάσχω, στο διάστημα 1989-1999, στο δίκτυο Gender and Geography, συνεργασία μεταξύ έξι ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus, όπου κάθε χρόνο διοργανωνόταν ένα «εντατικό μάθημα» (δεκαήμερο σεμινάριο) με τη συμμετοχή φοιτητών/τριών και διασκόντων από όλα τα συνεργαζόμενα πανεπιστήμια (Το 1994 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα). Η ανταλλαγή απόψεων και εμπειρών πλούτισε τον προβληματισμό όσων συμμετείχαμε στις διαδικασίες αυτές και ανέδειξε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στο «Βορρά» και το «Νότο» της Ευρώπης, ως προς τις θεωρητικές αναζητήσεις, εμπειρικές διερευνήσεις, αλλά και εμπειρίες ανάπτυξης του χώρου».

Εδώ τίθεται ένα σοβαρό ερώτημα, που την απασχολεί, όπως μας είπε, όλο και πιο έντονα: σε ποιό βαθμό η θεωρία που παράγεται αλλού έχει χρησιμότητα για την ερμηνεία φαινομένων στην Ελλάδα/Αθήνα - κάτω από ποιές συνθήκες είναι δυνατή ή και χρήσιμη η μεταφορά θεωρίας που στηρίζεται σε διαφορετικές εμπειρίες.

Άλλωστε, στην Ελλάδα δεν σκέφτονται τα ζητήματα φύλου, σε αντιθεση με ότι συμβαίνει διεθνώς. Κυρίως στον Αγγλοσαξωνικό χώρο θεωρείται σημαντικός παράγοντας, ακόμα και στις προδιαγραφές που αφορούν τις επίσημες μελέτες. Το ότι αυτό δεν συμβαίνει στον Ελληνικό χώρο δεν είναι τυχαίο: «Υπάρχει μεγάλη διαφορά στην έννοια του σχεδιασμού. Αυτό που στην Ευρώπη ονομάζεται planning ξεπερνά τα όρια της δικής μας πολεοδομίας. Είναι πολύ ευρύτερου περιεχομένου και περιλαμβάνει ζητήματα οικονομικά, κατανομή θέσεων απασχόλησης, χωροθέτηση και λειτουργία υπηρεσιών. Έτσι, το σχεδιασμό αφορούν ζητήματα από την απασχόληση έως του πως θα διαμορφωθούν οι δημόσιες συγκοινωνίες. Παράλληλα υπήρξε και μια έντονη κινητοποίηση από γυναίκες σε επίπεδο γειτονιάς, που έθεταν ως σημαντικά αυτά τα ζητήματα». Εδώ, αναφέρθηκε στο παράδειγμα του Λονδίνου, όπου υπήρχε επιτροπή γυναικών, η οποία είχε παραρτήματα σε όλους τους δήμους και προωθούσαν την οπτική των θέσεων τους σε επίπεδο επίσημου σχεδιασμού. Το ίδιο συνέβει και στον Καναδά, αλλά και στην Ιταλία. Αυτό πέτυχε, γιατί όπως χαρακτηριστικά μας είπε: «Υπάρχει και ένα αίτημα εκ των κάτω σε όλες αυτές τις χώρες.»

Στη συνέντευξη της κ. Βαΐου ήρθαμε αντιμέτωπες με πολλά από τα ζητήματα του προβληματισμού που εντάσσονται κάτω από το γενικό τίτλο *Φύλο και Χώρος*. Τα ερευνητικά θέματα που αναδεικνύονται μέσα από τον προβληματισμό της, αλλά και οι δραστηριότητες που έχει αναπτύξει μέσα από την οπτική του φύλου αποτελούν μια πολυπρισματική προσέγγιση, που αναδεικνύει την αλληλεξάρτηση των πολλαπλών πεδίων που αφορούν στο χώρο και στη σχέση του με το φύλο.

Όσον αφορά στις δραστηριότητές της για τη δημιουργία δικτύων με τον Ευρωπαϊκό χώρο, θεωρούμε, ότι δεν καλύπτουν απλά, θέματα ενημέρωσης και επιστημονικής κατάρτισης, αλλά δίνουν την ευκαιρία να εντοπιστούν ζητήματα άγνωστα, για τον προβληματισμό που αναπτύσσεται στον Ελληνικό χώρο. Η χρησιμότητα των ζητημάτων αυτών, πιστεύουμε, ότι έχει σχέση με τον τρόπο χειρισμού τους, που μπορεί να διαφέρει ανάλογα με τα επιστημονικά ή κοινωνικά -πολιτικά αιτήματα.

Συνέντευξη με την κ. Σάσα Λαδά

Στην αρχή της συνέντευξης της η κ. Λαδά έκανε μια σύντομη αναφορά στο πως ξεκίνησε τη διδασκαλία μαθημάτων σχετικών με το φύλο και τη συνεργασία της με την κ. Τεντοκάλη. Στη συνέχεια αναφέρθηκε στα μαθήματα που διδάσκει σήμερα στο τμήμα.

Όσον αφορά τη θεωρητική προσέγγιση του θέματος η κ. Λαδά αναφέρθηκε στις σύγχρονες θεωρίες που ήρθαν να άρρουν το αδιέξοδο θεωρητικό και επιστημονικό στο οποίο είχε καταλήξει ο τρόπος με τον οποίο εισάγονταν η παράμετρος του φύλου στον χώρο. Θεωρίες που οδηγούν σε προσεγγίσεις πέρα από τον περιορισμό στην διάκριση του χώρου σε ιδιωτικό και δημόσιο, πέρα από τα ζητήματα ασφάλειας ως προς τη χρήση του δημόσιου χώρου και άνεσης ως προς τη χρήση του ιδιωτικού. Αναφέρθηκε λοιπόν στις πρόσφατες θεωρίες τις οποίες συμπεριλαμβάνει και στις διαλέξεις των μαθημάτων που διδάσκει. Οι πρόσφατες αυτές θεωρίες έχουν να κάνουν με την κριτική του Επιστημονικού Λόγου, την αποδόμηση την επιρροή του Derrida στο φιλοσοφικό λόγο και των Τσουμί και Άιζερμαν στην αρχιτεκτονική. Αναφέρθηκε σε διάφορα άρθρα όπως το *Sexuality and Space*, της Colomina, το άρθρο «Για το φύλο της Αρχιτεκτονικής» του Andrian Forty και άλλα που συμπεριλαμβάνονται στα φυλλάδια του μαθήματος. Η διατύπωση όλων αυτών των θεωριών επακολούθησε όπως χαρακτηριστικά μας είπε η κ. Λαδά έπειτα από μια «τεράστια κρίση ταυτοτήτων». Αυτή η τεράστια τομή στην ανθρώπινη σκέψη είναι και το σημείο συνάντησης όλων των παραπάνω θεωριών που ξαναθέτουν ερωτήματα όπως αυτό του επαναπροσδιορισμού της σχέσης μεταξύ των δύο φύλων. Δηλαδή ότι: «τα φύλα δεν είναι ένα πράγμα που είναι φυσικό και δεδομένο βιολογικό επειδή όλα απορρέουν σαν μια εξίσωση ένα προς ένα αλλά ότι κατασκευάζονται».

Ξεκινώντας την περιγραφή των μαθημάτων αρχικά τέθηκε το θέμα του τρόπου διδασκαλίας και συγκεκριμένα τη σχέση θεωρίας και σχεδιασμού. Η κ. Λαδά δίνει έμφαση και προτεραιότητα στο θεωρητικό κομμάτι του μαθήματος έναντι του σχεδιαστικού μέρους. Όπως μας είπε, αυτό συμβαίνει γιατί θεωρεί ότι πρώτα πρέπει να συνειδητοποιούνται τα ζητήματα για να μπορούμε να προχωρήσουμε στο σχεδιασμό. Συγκεκριμένα μας είπε ότι: «...θεωρώ ότι πρώτα πρέπει να συνειδητοποιούνται τα ζητήματα πριν αρχίσουμε να διατυπώνουμε σχεδιαστικές προτάσεις. Δε θέλω να είναι καπέλο των αρχιτεκτόνων αυτό το πράγμα (το μάθημα), που έτσι κι αλλιώς δεν μπορεί να είναι... Θέλω να πω αν αυτά τα ζητήματα δεν συνειδητοποιηθούνε πολλαπλά και όχι μόνο στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής δεν πρόκειται να δώσουνε νέα αιτούμενα για νέους χώρους νέα κτιριολογικά προγράμματα κλπ... Εγώ προσωπικά προτιμώ γι αυτά τα ζητήματα να ανοίγω το ζήτημα στο επίπεδο της συνειδητοποίησης του φύλου σαν παράμετρο γενικότερα, (κάτι) που δεν μπορεί να γίνει με μεγάλη έκταση βέβαια μέσα στην αρχιτεκτονική. Στη συνέχεια, κατά πόσο αυτό επηρεάζει πέρα από την οργάνωση των πόλεων και λοιπά... αλλά περισσότερο και κυρίως τον ίδιο πια τον αρχιτεκτονικό λόγο, το οποίο είναι, νομίζω, το σημαντικότερο για μένα. Αν δεν

κατανοήσει κανείς αυτό το πράγμα, όσα κτιριολογικά προγράμματα κανείς να λει και να σχεδιάζει, με νοηματοδοτημένες ιστορίες από μια άλλη συμβολική τάξη, δεν θα βγάλει πολλά. Αυτή είναι η δογματική μου θέση.»

Λόγω αυτής της αντίληψης για τον τρόπο διεξαγωγής του μαθήματος η τελική εργασία που παραδίδουν οι φοιτητές-φοιτήτριες δεν έχει σχεδιαστικό θέμα. Στα πλαίσια της άσκησης ζητείται η ανάπτυξη ενός θεωρητικού ζητήματος. Παράλληλα μπορεί να υπάρχουν και θεωρητικές ασκήσεις για την ευαισθητοποίηση, όπως μας είπε η ίδια, «του ματιού» σε πράγματα που υπάρχουν στην πόλη και που θεωρούνται αδιάφορα και που, όμως, συμβάλλουν και αυτά στη συγκρότηση της αντίληψης για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των φύλων.

Όσον αφορά τη βιβλιογραφία η κ. Λαδά επιβεβαίωσε τα αποτελέσματα της έρευνας μας σχετικά με την έλλειψη της σχετικής Ελληνικής βιβλιογραφίας. Όπως μας είπε στην Ελληνική βιβλιογραφία δεν υπάρχει σχεδόν τίποτα. Αυτό όπως επεσήμανε είναι πρόβλημα και για το μάθημα, καθώς η περισσότερη βιβλιογραφία είναι στην Αγγλική γλώσσα. Έτσι, έχει μεταφράσει η ίδια, κάποια κομμάτια άρθρων, για τις ανάγκες του μαθήματος.

Όσον αφορά τον αριθμό των αγοριών και των κοριτσιών που παρακολουθούν τα μαθήματα η κ. Λαδά ανέφερε ότι περισσότερα κορίτσια παρακολουθούν το μάθημα αλλά τόνισε ότι ούτως ή άλλως τα κορίτσια στη Σχολή είναι περισσότερα (60%, περίπου). Στην επιλογή του μαθήματος παίζει, όπως μας είπε, σημαντικό ρόλο, ένα εισαγωγικό μάθημα που γίνεται στην αρχή της χρονιάς στο οποίο παρουσιάζεται το περιεχόμενο του μαθήματος και ο τρόπος που θα διεξαχθεί. Όσον αφορά τη στάση των φοιτητών /τριών για το μάθημα, μας είπε ότι σχεδόν πάντα στα πρώτα μαθήματα υπάρχει μια αρνητική αντίδραση και από τα αγόρια, αλλά και από τα κορίτσια που παρακολουθούν το μάθημα, καθώς δεν έχουν συνειδητοποιήσει την παράμετρο φύλο στα θέματα του χώρου. Η συνειδητοποίηση αυτή γίνεται έπειτα από τα πρώτα μαθήματα. Συγκεκριμένα όπως μας είπε: «... τα κορίτσια είναι πάντα πιο ανοιχτά. Τα αγόρια είναι πιο κουμπωμένα και τα πρώτα χρόνια ήτανε και πιο επιθετικά. Τώρα σπάνια Τα πρώτα μαθήματα έτσι είναι. Μια αντίδραση, ότι εν πάση περίπτωση... πού είναι το πρόβλημα; Υπάρχουν πάντα στην αρχή 2-3 πρώτα μαθήματα για να πειστούν ή τουλάχιστον να βάλουν το μυαλό τους να σκεφτεί και να δουν, αν έχουν βάση αυτά που ακούνε ή όχι... Γιατί κάνω κι ένα εισαγωγικό μάθημα, στο οποίο μπορούν να ακούνε (να πληροφορούνται), να ρωτάνε και να αποφασίζουν αν θα το διαλέξουν. Συνήθως και αγόρια και κορίτσια έχουν αυτή την αντίδραση : «Υπάρχουν τώρα αυτά (τα ζητήματα), δε λύθηκαν;». Όταν αρχίζω και συζητάω

με παραδείγματα ή να σκεφτούνε προσωπικές τους εμπειρίες, μερικά αρχίζουν και κατανοούν τι γίνεται... Δεν είναι εύκολα αυτά τα πράγματα. Επειδή μοιάζουν πολύ φυσικά, ότι δηλ., έτσι, πρέπει να είναι. Το να κάνεις το κλικ και να κατανοήσεις ότι πρώτον αυτά δεν είναι ούτε τόσο φυσικά, ούτε δεδομένα, είναι νομίζω πολύ κεντρικό πράγμα και μετά να σκέφτεσαι κριτικά... Τι νομίζεις, έτσι εύκολο είναι να αποκτήσεις τέτοιες ευαισθησίες και να σε ενοχλούν αυτά τα θέματα;»

Σχετικά με το αν εκτός από τα μαθήματα υπάρχουν και διπλωματικές εργασίες ή και διαλέξεις στις οποίες να τίθεται σαν σημαντική η παράμετρος του φύλου η κ. Λαδά μας ανέφερε ότι έχουν γίνει στο Πανεπιστήμιο τρεις διπλωματικές εργασίες, από τρεις φοιτήτριες. Πιστεύει, ότι όταν αρχίσουν τα ερευνητικά προγράμματα, θα υπάρξουν περισσότερες εργασίες με αυτό το θέμα. Στο σημείο αυτό, τόνισε ότι πολύ δύσκολα μπορεί κανείς με «ασφαλείς» τρόπους να φτάσει στο επίπεδο σχεδιαστικής πρότασης, καθώς, όπως είπε χαρακτηριστικά, «το θεωρώ εντελώς απλοϊκό και πρωτόγονο, το καμπύλο (σχήμα) να θεωρείται ως γυναικεία απάντηση».

Για τον τρόπο που αντιμετωπίζονται, από το Πανεπιστήμιο, αλλά και από τους φορείς, τα θέματα που έχουν σχέση με την παράμετρο του φύλου είναι χαρακτηριστικά τα δύο παραδείγματα, που ανέφερε η κ. Λαδά και τα οποία θα περιγραφούν εκτενώς παρακάτω. Το ένα αφορά στην αποτυχημένη προσπάθεια για την ένταξη της οπτικής του φύλου σε θέματα χώρου, στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών και το άλλο, στη σύσταση ομάδας Γυναικείων Σπουδών. Μέσα από αυτές τις προσπάθειες, φαίνεται όλος ο αγώνας για αναγνώριση και προώθηση κατευθύνσεων, που ενώ σε όλες τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες θεωρούνται δεδομένες και αυτονόητες, στην Ελλάδα μέχρι πολύ πρόσφατα προσέκρουαν πάνω στην ακαμψία του «ανδρικού κατεστημένου», που θεωρούσε όλα αυτά περιττά και αδιανόητα. Όσον αφορά την Ομάδα Γυναικείων Σπουδών, όπως μας είπε η κ. Λαδά, η προσπάθεια ξεκίνησε ήδη το 1984. Το 1983 υπήρχε μια μικρότερη ομάδα στη Νομική σχολή, «που αποτελούνταν από τη Ζώγια τη Χρονάκη και τη Γιώτα την Κραβαρίτου». Το 1984, συγκροτήθηκε μια διατμηματική ομάδα μέσα στο Πανεπιστήμιο από τη Φιλοσοφική, τη Νομική, το Οικονομικό και το Γλωσσολογικό. Τα μέλη της ομάδας δεν ήταν σταθερά, καθώς υπήρξαν πολλές προσχωρήσεις και αποχωρήσεις. Μέλη της ομάδας, την πρώτη περίοδο της ίδρυσης της, ήταν η Ζώγια Χρονάκη, η Γιώτα Κραβαρίτου, η Σάσα Λαδά, η Βάνα Τεντοκάλη, η Σούλα Παυλίδου, η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και άλλες. Η ομάδα αναγνωρίστηκε από τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου και είχε πολλές δραστηριότητες: «Ζητήσαμε να αναγνωριστεί η ομάδα και μας αναγνώρισε η

Σύγκλητος. Ήταν η πρώτη και η τελευταία αναγνώριση, μοναδική για τα Ελληνικά δεδομένα, της ομάδας και της έννοιας *Ομάδα Γυναικείων Σπουδών* σε Ελληνικό Πανεπιστήμιο. Η ομάδα αναγνωρίστηκε με τίτλο και Διατμηματικό Επιστημονικό Πρόγραμμα. Αυτό υπάρχει και τώρα. Στην αρχή είχαμε πολύ μεγάλο ενθουσιασμό και κέφι και κάναμε και κάθε εξάμηνο ανοιχτές διαλέξεις συνήθως στη Νομική... και βγάζαμε αφισούλες. Τα συνέδρια και οι ημερίδες κράτησαν 4-5 χρόνια. Το πιο μεγάλο γεγονός που είχαμε οργανώσει ήταν το συνέδριο όπου είχαμε ήδη 10 χρόνια εμπειρίας και προβληματικής με βασικό θέμα το όνομα (γυναικείο, φεμινιστικό ή φύλο - gender, που είχε πρωτοεμφανιστεί τότε σαν όρος) και τους τρόπους, που θα προσεγγίζαμε το ζήτημα. Κάναμε συζητήσεις διαβάζαμε βιβλία, άρθρα, κάναμε εκδηλώσεις... Υπήρχε ένας ανοιχτός προβληματισμός σε όλα αυτά τα πράγματα.»

Την ομάδα απασχόλησε και η συζήτηση, που βρίσκονταν τότε σε εξέλιξη στον Ευρωπαϊκό χώρο, για τη δημιουργία ειδικών τμημάτων (σχετικών με το φύλο) μέσα στα Πανεπιστήμια ή την ένταξή τους στα πλαίσια των άλλων μαθημάτων. Στην Ιταλία και στη Γαλλία υπήρχε, όπως μας ανέφερε η κ. Λαδά, η άποψη ότι με τη δημιουργία τέτοιων τμημάτων θα ιδρυματοποιούνταν η προβληματική. Αντ' αυτών πρότειναν κέντρα τεκμηρίωσης και βιβλιοθήκες, τη δημιουργία δηλαδή θεσμών μέσα στην κοινωνία, έξω από τα Πανεπιστήμια. Αντίθετα στις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως στην Αγγλία γίνανε από πολύ νωρίς κέντρα Γυναικείων Σπουδών. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η κ. Λαδά «... στην Αγγλία γίνανε από πολύ νωρίς τα Κέντρα Γυναικείων Σπουδών ... Στην Αμερική, που έγιναν τα πρώτα κέντρα ξεκίνησαν αμέσως με την ιστορία του Φεμινισμού και τώρα υπάρχουν γύρω στα 600 τμήματα. Κοιτούσα στο Internet και έβλεπα τις λίστες: ΗΠΑ, Καναδά αλλά βέβαια είδα ότι έχει στην Ουγκάντα μόνο εμείς δεν έχουμε... Αμερικάνικο πανεπιστήμιο θα μου πεις στην Ουγκάντα, αλλά δεν έχει σημασία... Και δεν μιλάω για τις Ανατολικές χώρες, εννοώ Ταϊλάνδη προς τα εκεί...». Στη Θεσσαλονίκη η προσπάθεια προσέκρουσε στη γραφειοκρατία με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν ούτε καν να βρεθεί ένας χώρος σαν γραφείο για την ομάδα. Έτσι, η προσπάθεια συνεχίστηκε με την ένταξη των ειδικών μαθημάτων στα τμήματα. Η κ. Λαδά τόνισε ότι με τον τρόπο αυτό δεν αντικαθίσταται η ανάγκη ύπαρξης Γυναικείων Σπουδών, οι οποίες θα συνέβαλαν στην εμπάθυνση των εννοιών του φύλου και της επιστήμης, ώστε να ενταχθούν κατάλληλα τα επιμέρους γνωστικά αντικείμενα.

Παράλληλα με τα μαθήματα αναπτύχθηκε και μια συνεργασία σε Ευρωπαϊκά δίκτυα. Η μία συμμετοχή είναι στο NOISE, *Interdisciplinary Women Studies*,

διεπιστημονικό Πρόγραμμα για τις Γυναικείες Σπουδές, στο οποίο η Ομάδα Γυναικείων σπουδών της Θεσσαλονίκης είναι πλήρες μέλος από το 1992. Από το 1994 ξεκίνησε και το Summer School, στο οποίο επίσης υπάρχει συμμετοχή. Το Summer School, όπως μας είπε η κ. Λαδά, αποτελεί πρόγραμμα μαθημάτων, που χρηματοδοτείται από το ERASMUS σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο και μέσα από αυτό δίνονται υποτροφίες σε δύο σπουδαστές-σπουδάστριες από κάθε Πανεπιστήμιο που συμμετέχει. Επίσης, υπάρχει και η δυνατότητα συμμετοχής ενός μεγάλου αριθμού ενδιαφερομένων, που μπορεί να συμμετέχει έναντι κάποιου ποσού. Ο θεσμός αυτός, όπως μας είπε η κ. Λαδά, είχε και εξακολουθεί να έχει μεγάλη επιτυχία. Η άλλη συμμετοχή του Πανεπιστημίου είναι το Θεματικό Δίκτυο για τις Γυναικείες Σπουδές. Ο θεσμός του Θεματικού δικτύου άρχισε πριν από 3-4 χρόνια που το ERASMUS έγινε SOCRATES. Στα πλαίσια αυτού του Δικτύου χρηματοδοτούνται επιτροπές εργασίας, που αποτελούνται από έναν /μία ή δύο διδάσκοντες /ουσες, από κάθε Πανεπιστήμιο. Το Θεματικό Δίκτυο, που εγκρίθηκε για τις Γυναικείες Σπουδές είναι το 41^ο και ονομάζεται Αθηνά, ΑΤΤΕΝΑ.²⁷ Όσον αφορά τον τρόπο που γίνονται οι εργασίες στο δίκτυο και τα θέματα που συζητιούνται η κ. Λαδά μας ανέπτυξε τις εργασίες στο θεματικό δίκτυο που γίνεται φέτος:

«... υπάρχουν πέντε επί μέρους ομάδες, για τις οποίες έχει αποφασισθεί σε ποιες κατευθύνσεις θα συνεργαστούμε. Εγώ είμαι σε μια ομάδα που συζητάει την επίπτωση των πτυχίων των Γυναικείων Σπουδών. Διότι έξω, έχουν κάποια πτυχία που θέλουμε να δούμε τι επιπτώσεις έχουν και στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και στο αν διευκολύνουν τη ζωή των γυναικών, που απόκτησαν αυτά τα πτυχία, αν απορροφώνται από την αγορά εργασίας, αν τα χρησιμοποιούν κοκ. Μια άλλη ομάδα έχει να ετοιμάσει ένα διδακτικό κείμενο ως πούμε. Π.χ. πως μπορεί να ετοιμαστεί ένα κείμενο - βιβλίο με την ευρωπαϊκή διάσταση, πολυεπιστημονικό, πολυπολιτισμικό κλπ. ... Στο δικό μου το γκρουπ πήγα, κυρίως, γιατί ήθελα να μπει το ζήτημα της απουσίας των Γυναικείων Σπουδών και πως αυτό αποκαταστάθηκε. Αυτό το ζήτημα που υπάρχει σαν αίτημα ή που νομίζουμε ότι υπάρχει σαν αίτημα... το πόσο και πως θα πρέπει να αρθρωθούν τα νέα προγράμματα σπουδών, ώστε να εκπαιδεύονται άντρες και γυναίκες με μια ευαισθησία σ' αυτά τα ζητήματα... να χειρίζονται τέτοιες καταστάσεις σε μια συνθήκη πολυπολιτιστική, στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης. Θεωρούμε ότι αυτό είναι ένα από τα βασικά προγράμματα, που πρέπει να συμπεριλαμβάνεται σε

²⁷ Άλλα δίκτυα είναι των Φυσικών, της Πληροφορικής, της Βιολογίας, κτλ και όπως μας επεσήμανε η κ. Λαδά είναι δύσκολο να εγκριθεί ένα τέτοιο δίκτυο. Η κ. Λαδά συμμετέχει με τη διπλή ιδιότητα του εκπροσώπου του ΑΠΘ και των Γυναικείων Σπουδών. Η επανέγκριση της υποβολής γίνεται κάθε τρία χρόνια.

όλα τα πτυχία. Το ερώτημα είναι μέχρι σήμερα τι έχει γίνει. Δηλαδή αν θα έχουμε case studies από διάφορες χώρες, είτε έχουνε, είτε δεν έχουνε Γυναικείες Σπουδές, όπως είναι η περίπτωση η δικιά μας. Για τη περίπτωση τη δικιά μας αυτό που έχω ξεκινήσει να κάνω, πέρα από τη καταγραφή του τι έχει γίνει μέχρι τώρα, είναι το πως έχει αυτό υποκατασταθεί ή πως αυτή η ανάγκη έχει καλυφθεί από Προγράμματα για την Ισότητα, είτε προγράμματα από τη Γραμματεία Γυναικείας Ισότητας, είτε για τη μετεκπαίδευση κλπ. Υπήρξαν λίγα τέτοια προγράμματα...»

Η κ. Λαδά συμμετέχει στην επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας για τη διατύπωση προτάσεων λόγω της «αναγκαστικής προσαρμογής», όπως τη χαρακτήρισε, των Ελληνικών Προγραμμάτων στο 3^ο ΚΠΣ, όπου το 10% των χρημάτων πρέπει να πάει σε δράσεις για την ισότητα σε όλα τα Υπουργεία. Ακόμα και μ' αυτή την αναγκαστική προσαρμογή η κ. Λαδά δεν είναι καθόλου αισιόδοξη, γιατί οι διαχειριστές αυτών των προγραμμάτων είναι, κάθε άλλο, παρά συνειδητοποιημένοι, σε τέτοια θέματα. Ήδη, όπως μας είπε, και η ίδια, αλλά και η Κική Δεληγιάννη (που κάνει τις προτάσεις για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση) εκλήθησαν μόνον, όταν είχαν επιστραφεί, στο Υπουργείο, «ως μη αποδεκτές», οι πρώτες προτάσεις που είχαν σταλεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο λόγος της απόρριψής τους ήταν ότι δεν είχε συμπεριληφθεί η παράμετρος του φύλου! Παρά την απαισιοδοξία της, τονίζει ότι είναι σημαντική η προκήρυξη τέτοιων προγραμμάτων στην Ελλάδα. Παραμένει, βέβαια, γεγονός ότι ο μόνος τρόπος να προκηρυχθούν είναι «δια της επιβολής». Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, ελπίζει να εγκριθεί η πρόταση, που είχε κατατεθεί το 1997, για την εισαγωγή του ειδικού (με την παράμετρο του φύλου) θέματος στο Διατμηματικό και Διεπιστημονικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα, η οποία είχε παλαιότερα απορριφθεί.

Όπως μας διηγήθηκε η κ. Λαδά: «Αυτό ήτανε στα προηγούμενα ΕΠΑΕΚ. Όταν έγινε η πρώτη προκήρυξη μεταπτυχιακών προγραμμάτων το 1997, για κάποιους λόγους με βάση τα ΕΠΑΕΚ, κάθε Τμήμα μπορούσε να υποβάλλει δύο προτάσεις μεταπτυχιακών προγραμμάτων, τα οποία ήταν διατμηματικά και μπορούσαν να είναι και διεπιστημονικά. Λοιπόν είπαμε, να η ευκαιρία, τι το καλύτερο. Να κάνουμε ένα πρόγραμμα για Γυναικείες Σπουδές. Υπεύθυνη του προγράμματος ήμουν εγώ, ήταν και η Βάνα η Τεντοκάλη και ο Δημήτρης ο Κωτσάκος. Ψάξαμε να βρούμε τμήματα να το κάνουν ως δεύτερο πρόγραμμα, γιατί όλα έχουν ένα κύριο πρόγραμμα πολύ κοντά στο βασικό γνωστικό αντικείμενο και γιατί δεν έχουμε καμιά ανάλογη υποδομή, ούτε αναγνώριση, πέρα του ότι είμαστε Ομάδα Γυναικείων Σπουδών στο Πανεπιστήμιο. Και ψάξαμε στην Αγγλική Φιλολογία που υπάρχουν γυναίκες που ασχολούνται με τέτοια θέματα και

κάνουνε φεμινιστική ανάλυση, ας το πούμε έτσι, της Λογοτεχνίας... αναλύουνε έργα Αγγλίδων ποιητριών, πεζογράφων κλπ.. Αυτές δεν θέλανε να αναλάβουνε αυτό το πρόγραμμα. Ούτε το Ψυχολογικό (Τμήμα), ούτε το Οικονομικό, ούτε η Νομική... όπου είχαμε δηλαδή δυνατότητες και θα έμοιαζε και πιο φυσιολογικό, ας το πω έτσι... Κι έτυχε, εδώ, στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων, μια συγκυρία, να μην υπάρχει δεύτερο πρόγραμμα... Υπήρχε λοιπόν μια δυνατότητα να υπάρξει ένα δεύτερο πρόγραμμα στο τμήμα Αρχιτεκτόνων και επειδή η πρόεδρος που ήταν η Ξανθίππη Χόιπελ τότε ενδιαφέρθηκε, έγινε αυτή η πρόταση και το Τμήμα Αρχιτεκτόνων ήταν αυτό που υιοθέτησε αυτό το πρόγραμμα. Ακριβώς τώρα επειδή ήταν επικεφαλής το Τμήμα Αρχιτεκτόνων πήγαμε σε κάτι ακροβασίες στον τίτλο «Η δόμηση του χώρου... Οι γυναικείες προσεγγίσεις κλπ», δηλαδή οι γυναικείες σπουδές δεν μπήκανε ως τίτλος καθαρός.»

Έτσι, στο πρόγραμμα επικεφαλής ήταν τα τμήματα της Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ και ΑΠΘ, αλλά συμμετείχαν και άλλα 7 τμήματα από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης όπως η Νομική, η Φιλοσοφική, το Ψυχολογικό, το Αγγλικό κλπ. Όπως, μας τόνισε η κ. Λαδά, κατά τη διάρκεια της συνέλευσης για την έγκριση του Προγράμματος στο Τμήμα υπήρξαν πολλές αντιδράσεις και θετικές και αρνητικές. Χαρακτηριστικό είναι ότι και οι θετικές αλλά και οι αρνητικές αντιδράσεις ήταν ιδιαίτερα έντονες. Οι αρνητικές αντιδράσεις έδειξαν ότι η προβληματική σχετικά με το θέμα δεν είχε περάσει σε όλους-όλες μέσα στο Πανεπιστήμιο. Υπήρξαν πολλοί άνδρες, που αντέδρασαν αρνητικά με έντονο τρόπο, αλλά και γυναίκες, που έκριναν ότι τέτοια θέματα έχουν ξεπεραστεί και δεν χρειάζονται. Από την άλλη μεριά υπήρξαν και ιδιαίτερα θερμές υποστηρικτικές θέσεις. Το αποτέλεσμα ήταν να ψηφιστεί η πρόταση και να προχωρήσει στη διαδικασία έγκρισης από το Υπουργείο. Στο Υπουργείο υπήρχαν πάλι έντονες αντιδράσεις και ερωτήματα, που αφορούσαν τη σχέση της αρχιτεκτονικής με τα ζητήματα του φύλου. Το αποτέλεσμα ήταν η απόρριψη της πρότασης, γεγονός που προβλέπεται να μην επαναληφθεί σε μια εκ νέου προσπάθεια αίτησής της, λόγω του ειδικού κονδυλίου που προβλέπεται από το 3^ο ΚΠΣ.

Η συνέντευξη της κ. Λαδά ήταν η πολύ αποκαλυπτική όσον αφορά στις προσπάθειες που έχουν γίνει μέσα στο χώρο του Πανεπιστημίου για τη δημιουργία Γυναικείων Σπουδών και την ένταξη της οπτικής του φύλου μέσα σε μαθήματα σε όλους τους τομείς. Οι προσπάθειες αυτές ήρθαν αντιμέτωπες με την αντίδραση μιας μερίδας διδασκόντων μέσα στο Πανεπιστήμιο και κυρίως των φορέων, που με την αρνητική τους στάση και την έλλειψη κατάρτισης, όσον αφορά το συγκεκριμένο θέμα, οδήγησαν ακόμα και στην κατάργηση και απόρριψη

προγραμμάτων, που θα προωθούσαν την εισαγωγή της παραμέτρου του φύλου με πιο ουσιαστικό και άμεσο τρόπο. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο με την επιβολή των Ευρωπαϊκών προγραμμάτων προωθούνται στον Ελληνικό χώρο τέτοια θέματα.

Ένας από τους λόγους που θεωρεί σημαντική την οργάνωση Γυναικείων Σπουδών είναι το ότι δίνει έμφαση στη θεωρητική προσέγγιση και θεωρεί πολύ σημαντική την γενικότερη επιστημονική κατάρτιση πάνω στο θέμα πριν από την περαιτέρω εξειδίκευση του. Η ως σήμερα εξέλιξη και η πορεία των μαθημάτων μέσα στον Πανεπιστημιακό χώρο δεν υπήρξε εύκολη. Την έλλειψη οργανωμένων Γυναικείων Σπουδών ήρθαν να καλύψουν τα μαθήματα και οι διασυνδέσεις με διάφορα Πανευρωπαϊκά δίκτυα. Η Ελληνική Βιβλιογραφία ανύπαρκτη. Ακόμα και η αντιμετώπιση από τους φοιτητές φοιτήτριες στα πρώτα μαθήματα ήταν αρνητική, αφού για πρώτη φορά έρχονταν σε επαφή με ένα τέτοιο θέμα και χρειάστηκαν χρόνο για να συνειδητοποιήσουν τα βασικά ζητήματα της ίδιας της ταυτότητας τους. Παρόλα αυτά μέσα από τη συνέντευξη φαίνεται ότι υπάρχει μια θετική εξέλιξη με το πέρασμα των χρόνων. Θέματα που φαίνονταν υπερβολικά ή εκτός πραγματικότητας, μέχρι πριν από κάποια χρόνια, σήμερα -είτε λόγω επισήμανσης από την Ευρωπαϊκή Ένωση, είτε λόγω των επίπονων προσπαθειών ανθρώπων μέσα από τον Πανεπιστημιακό χώρο που ασχολούνται με το θέμα- εντάσσονται στα Πανεπιστημιακά Προγράμματα.

Συνέντευξη με την κ. Βάνα Τεντοκάλη

Η συνέντευξη που μας έδωσε η καθηγήτρια του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Α.Π.Θ., ξεκίνησε με μια αναδρομή στο παρελθόν για το πως άρχισε η ενασχόληση της με την παράμετρο φύλο και χώρος. Η ενασχόληση της με το γυναικείο ζήτημα άρχισε την περίοδο που ξεκίνησε το διδακτορικό της στην Αμερική στις αρχές της δεκαετίας του '80. Εκεί ήρθε σε άμεση επαφή με διαλέξεις, μαθήματα και γενικότερα τον Πανεπιστημιακό χώρο του MIT στον οποίο υπήρχε σε εξέλιξη το θέμα γυναικείες σπουδές. Συγκεκριμένα όπως λέει η ίδια: «Αυτή η συνειδητοποίηση έγινε μέσα από το διδακτορικό μου και από τη συμμετοχή μου σε ομάδες. Σαν research fellow στην Αμερική παρακολουθούσα στο MIT τέτοια μαθήματα. Ήμουν τυχερή γιατί τότε υπήρχε και μια καθηγήτρια στην Αμερική από την πρώτη γενιά των φεμινιστριών που ενδιαφέρθηκε. Έτσι άρχισαν όλα να παίρνουν τη σωστή τους διάσταση. Παράλληλα παρακολουθούσα μεταπτυχιακά μαθήματα για τις γυναικείες σπουδές».

Με την επάνοδο της στην Ελλάδα άρχισε να διδάσκει το μάθημα «Το φύλο ως παράμετρος στο σχεδιασμό του χώρου» σε συνεργασία με την επίσης καθηγήτρια στο ΑΠΘ, Σάσα Λαδά. Από τότε διδάσκει μαθήματα σχετικά με το φύλο. Η βασική της προσπάθεια ήταν να ενσωματώσει τη θεωρία στην εφαρμογή. Έτσι το μάθημα που διδάσκει τώρα έχει δύο θέματα το ένα είναι θεωρητικό και το άλλο σχεδιαστικό. Οι φοιτητές-φοιτήτριες επιλέγουν να κάνουν είτε το θεωρητικό είτε το σχεδιαστικό κομμάτι. Το μάθημα που διδάσκει είχε τίτλο «Θεωρίες της αποδόμησης του χώρου και του φύλου». Στην ακαδημαϊκή χρονιά 2000-2001 το ενδιαφέρον της, όπως μας είπε, επικεντρώθηκε περισσότερο στα ζητήματα αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και λιγότερο στο φύλο. Έτσι, ο τίτλος του μαθήματος της τελευταίας ακαδημαϊκής χρονιάς ήταν «Ο σχεδιασμός μέσα από ένα «παιχνίδι» «αποσταθεροποίησης» και «αποδιάρθρωσης»». Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η παράμετρος του φύλου δεν υπάρχει μέσα στο μάθημα που διδάσκει. Όπως μας είπε χαρακτηριστικά και η ίδια: «Στις εργασίες που έχουν παραδοθεί υπάρχει η παράμετρος του φύλου χωρίς καθόλου εγώ να τους έχω μιλήσει για το φύλο. Εγώ δεν το διδάσκω το φύλο έχει ήδη περάσει αυτό δεν ξέρω πως.. Για πολλά χρόνια ενώ δίδασκα θεωρητικά για τα δύο φύλα, στα εργαστηριακά μαθήματα δεν έλεγα κουβέντα για την παράμετρο του φύλου. Όχι ότι δεν υπήρχε στο μυαλό μου ή στο μυαλό των παιδιών. Αυτό ήταν ένα μαγικό σημείο και νομίζω πως γινότανε και κατανοητό και από τις δυο πλευρές. Και πολλές φορές επεσήμανα στην τάξη ότι εγώ δεν πρόκειται να πω τίποτα για τα δύο φύλα. Ξέρω πολύ καλά ότι υπάρχει στο μυαλό μου αλλά ξέρω πολύ καλά ότι υπάρχει και στο δικό τους μυαλό. Τουλάχιστον στο βαθμό που συνεργαζόμαστε. Το τι θα αποτυπωθεί στο τέλος είμαι πολύ περίεργη να το δω... Γιατί νομίζω να μιλούσα για τη διαφορά των δύο φύλων αυτή η εμπλοκή των παιδιών θα λειτουργούσε εις βάρος της εμμονής που θάπρεπε νάχαν τα παιδιά κι εγώ στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Εγώ θέλω να καρπώνομαι μέσα από τα παιδιά που δημιουργούν το αποτέλεσμα της δουλειάς μου. Γιατί τότε χαιρόμαστε. Δεν χαιρόμαστε όταν έχουμε λαμπικάρει το γυναικείο ζήτημα φεύγοντας από ένα design studio. Ας μη κοροϊδευόμαστε. Σκοπός είναι να μάθουν να σχεδιάζουν κι ας μη μάθουν τη παράμετρο των δύο φύλων. Αλλά δε γίνεται αλλιώς πια. Τώρα δεν γίνεται να μην ψυλλιαστούνε για την παράμετρο των δύο φύλων... Χωρίς λόγια μπορώ να το καταφέρω. Χρειάστηκαν 15 χρόνια γιαυτό.»

Τα θέματα των μαθημάτων τα επιλέγει έτσι ώστε να περιέχουν σε μεγάλο βαθμό την παράμετρο του φύλου. Το θέμα του μαθήματος του τελευταίου εξαμήνου ήταν: «Ο χώρος του Συμποσίου του Πλάτωνα». Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης η κ. Τεντοκάλη μας παρουσίασε εργασίες που παραδόθηκαν στο

τέλος του μαθήματος. Η πρώτη εργασία αποτελούνταν από προπλάσματα ενώ οι άλλες δύο αφορούσαν δρώμενα που έγιναν επιπλέον από τα ζητούμενα του μαθήματος. Αυτό δείχνει και το κέφι των φοιτητών-φοιτητριών που παρακολούθησαν το μάθημα και δεν αρκέστηκαν στο να παραδώσουν ότι τυπικά τους ζητήθηκε, αλλά να παρουσιάσουν και κάτι επιπλέον που θα προκαλούσε μια γόνιμη συζήτηση. Με αυτές τις παρουσιάσεις η κ. Τεντοκάλη θέλησε να μας περιγράψει καλύτερα τον τρόπο που λειτουργεί το μάθημα και το πως εντάσσουν στις εργασίες τους οι σπουδαστές-σπουδάστριες την παράμετρο του φύλου και την συνδέουν με το χώρο.

Όσον αφορά την περιγραφή των προπλάσμάτων, μας είπε ότι προσπάθησε να οδηγήσει τους φοιτητές-φοιτήτριες σε αφαιρετικές αναπαραστάσεις. Μέσα από το τελικό αποτέλεσμα όπως μας είπε: «Η διαφορά των δύο φύλων και πως μεταφέρεται στην υλική της έκφραση. Όλη η εργασία κινήθηκε στο δίπολο αρσενικό, θηλυκό. Πώς συναρμόζει αρσενικό, ακαμψία, απολυτότητα, θηλυκό πιο ευέλικτη μορφή και λόγω υλικού και σχήματος». Σε ερώτηση που ακολούθησε για το αν οι φοιτητές-φοιτήτριες παρουσιάζουν τις ήδη δεδομένες αναπαραστάσεις των δύο φύλων π.χ. αρσενικό – άκαμπτο, απόλυτο και θηλυκό εύκαμπτο και ευέλικτο, μας απάντησε: «Αποδομώντας τες όμως. Αυτό το παιχνίδι έβαζα στα παιδιά, να παίξουν με τα στερεότυπα. Ψυχολογικά χαρακτηριστικά που είχαν αποδοθεί στα δύο φύλα. Τα παιδιά έχουν μόνα τους τοποθετήσει τον εαυτό τους έτσι απέναντι σε αυτά τα δίπολα. Νομίζω ότι τους έδωσα να καταλάβουν έγκαιρα ότι δεν είναι μόνο βιολογικά προσδιορισμένα τα δύο φύλα. Στην Ελλάδα μάζεψα όλο το υλικό και το έκανα ένα άρθρο, για την κοινωνική κατασκευή των δύο φύλων.» Παραθέτουμε εδώ την περιγραφή του ενός, από τα δύο δρώμενα, όπως μας την αφηγήθηκε η κ. Τεντοκάλη, στην οποία εμφανίζεται το «σπάσιμο» του δίπολου αρσενικό /θηλυκό και η ανάδειξη της υποκειμενικής διάστασης των φαινομένων *-σημαιόντων* : «Μια άλλη ομάδα στα πλαίσια του μαθήματος αποφάσισε να παρουσιάσει ένα δρώμενο. Είναι μια ομάδα δυο κορίτσια και ένα αγόρι και ένα τρίτο κορίτσι, φίλη τους, εκτός σχολής. Και οι τρεις είναι ακίνητοι με ρούχα άσπρα μαύρα και μια κοπέλα πάνω σένα σχεδιαστήριο αλλάζει τα ρούχα μιας κούκλας Barbie. Μια από τις κοπελιές ξεντύνει και ντύνει τον άντρα και τις άλλες γυναίκες ξετυλίγοντας ένα σεντόνι. Τελικά αυτό που έγινε ήταν ένα κουβάρι. Ξεκίνησε μια καταπληκτική συζήτηση. Τελικά το συμπέρασμα ήταν ότι εμφανίστηκε ο αριθμός, 3 ενώ σ'ολο το μάθημα φαινόταν ο αριθμός 2».

Όσον αφορά τις αντιδράσεις των κοριτσιών, αγοριών που επιλέγουν το μάθημα η κ. Τεντοκάλη τόνισε ότι στο παρελθόν υπήρχε αρνητική αντίδραση από

την πλευρά των φοιτητών-τριών. Αντιθέτως όπως μας είπε σήμερα αντιδρούν θετικά στο μάθημα. Αυτό οφείλεται κατά την άποψη της στο ότι αλλάζει η ίδια η κοινωνία και αποδέχεται πιο εύκολα αυτά τα θέματα. Έτσι οι παλιές γενιές αντιδρούσαν αρνητικά ενώ οι νέες έχουν απέναντι στο θέμα μια πιο θετική αντιμετώπιση. Παράλληλα θεωρεί ότι και η διδασκαλία της έχει εξελιχθεί με το πέρασμα των χρόνων κι ότι τώρα είναι πιο έτοιμη να διδάξει αυτά τα θέματα.

Σχετικά με τις αντιδράσεις του Πανεπιστημίου απέναντι στο μάθημα, μας είπε ότι εύκολα υιοθέτησε το μάθημα και το έκανε δεκτό καθώς υπάρχει ελευθερία και δεν χρειάστηκε να πείσει κανένα για την επιλογή του αντικειμένου. Αυτό όπως μας είπε θεωρήθηκε εκ των προτέρων δεκτό. Όσον αφορά την Ελληνική βιβλιογραφία μας επιβεβαίωσε ότι υπάρχει μεγάλη έλλειψη άρθρων και βιβλίων για αυτά τα θέματα. Μας ενημέρωσε ότι έχει συγκεντρώσει υλικό για να γίνει ένα βιβλίο.

Στην ερώτηση αν έχει η ίδια συμμετάσχει σε έρευνες, μελέτες ή προγράμματα στα οποία να μπήκε και πρακτικά η παράμετρος του φύλου (έχοντας σαν αφετηρία το παράδειγμα της Θήβας) έθεσε το θέμα μιας έντονης αμφιβολίας για την επιτυχία τέτοιου είδους προγραμμάτων και ειδικά του παραδείγματος της Θήβας στο να εισάγουν στις πραγματικές διαστάσεις του, το θέμα του φύλου.

Όπως μας είπε: «Δεν ξέρω και στη Θήβα το βαθμό που έγινε αυτό. Δίκοπο μαχαίρι το να πεις ότι αφού στο συμμετοχικό σχεδιασμό συμμετέχουν και οι γυναίκες μπαίνει ο παράγοντας του φύλου, γιατί οι γυναίκες πρέπει να είναι συνειδητοποιημένες. Το ίδιο συμβαίνει και με τις γυναίκες φοιτήτριες, αν έχουν ή δεν έχουν συνειδητοποιήσει τη γυναικεία τους ταυτότητα.» Στο ερώτημα του αν το να πάρει κανείς, κάποια υπόψιν του-της τις διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες των γυναικών σημαίνει την εισαγωγή μιας σημαντικής παραμέτρου για το πως ο σχεδιασμός πρέπει να λάβει υπόψιν του το φύλο, μας απάντησε ότι όντως αυτό είναι πολύ σημαντικό. Με αφορμή αυτή την ερώτηση αναφέρθηκε σε μια αρνητική εμπειρία από την εποχή που δούλευε σαν ελεύθερος επαγγελματίας.

Το περιστατικό που διηγήθηκε είναι χαρακτηριστικό για τον τρόπο που αντιμετωπίζονταν την εποχή εκείνη (και σε μεγάλο βαθμό και σήμερα) οι γυναίκες επαγγελματίες, αλλά και οι ανάγκες και επιθυμίες των γυναικών από τους άντρες χρήστες του χώρου: «Έτσι όπως το θέτεις (το ζήτημα των διαφορετικών επιθυμιών και αναγκών των γυναικών) ναι. Και έχω και ένα προσωπικό μου βίωμα πολύ απαισιόδοξο. Ήταν τα πρώτα χρόνια που είχα γραφείο. Το 73 καμιά

συνείδηση για το γυναικείο ζήτημα., ανάγκες οικονομικές, λίγα χρόνια που είχα πάρει το πτυχίο. Σε ένα χωριό μια οικογένεια μου ζήτησε να σχεδιάσω το σπίτι τους το βενζινάδικο και το καφενείο. Σε ένα οικόπεδο όλα αυτά. Η συζήτηση για το σπίτι γίνονταν με τη γυναίκα και για το καφενείο και το βενζινάδικο με τον άντρα. Εποχή μοντέρνου κινήματος κι εγώ θεώρησα ότι βρήκα την ευτυχή συγκυρία που τα πράγματα λειτουργούσαν τέλεια. Ότι έλεγε η γυναίκα το συμπεριλάμβανα στη μελέτη και ότι της πρότεινα το αποδέχονταν. Ήταν πολύ σαφής. Ήθελε ένα σπίτι σαν σκαλιστό. Αυτό σήμαινε, όχι ευθεία την οικοδομική γραμμή. Αυτό ήθελα κι εγώ. Καταπληκτικό αποτέλεσμα ήμουνα ενθουσιασμένη. Όταν τελείωσαν τα μπετά και ήταν στα τούβλα, πήγα και δεν το γνώρισα. Είπα δεν μπορεί κάτι λάθος θάγινε. Μου λέει ο μάστορας : είπαμε να το αλλάξουμε αυτά που κάνατε ήτανε γυναικείες κουβέντες...»

Έκτοτε, όπως μας είπε, ασχολείται με αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς για μεγάλης κλίμακας έργα στα οποία δεν θεωρεί ότι εύκολα μπορεί να μπει η παράμετρος του φύλου». Στο ερώτημα αν με την τώρα γνώση και εμπειρία αλλά και με δεδομένη τη συνειδητοποίηση της γυναικείας ταυτότητας θα ξανάκανε διαφορετικά κάποια από τις παλιότερες μελέτες της απάντησε κατηγορηματικά ότι πολλά πράγματα θα τα έκανε αλλιώς.

Στο τέλος της συνέντευξης μας παρουσίασε μια σειρά από διαλέξεις και διπλωματικές εργασίες που γίνονται και στις οποίες η παράμετρος του φύλου εισέρχεται πολύ έντονα στο σχεδιασμό. Αυτό φαίνεται από την περιγραφή μιας χαρακτηριστικής διπλωματικής εργασίας που ακολουθεί: «Η δουλειά της Ελένης της Γιαννάκη. Πήρε ένα οικοδομικό τετράγωνο στο μεσαιωνικό κομμάτι του Ρεθύμνου με ένα τεράστιο ακάλυπτο, με αρκετά ιστορικά κτίρια και πρότεινε κατοικία για μονούς ανθρώπους. Οι περισσότερες γυναίκες απασχολούνταν με τα καθήκοντα του σπιτιού και στον ίδιο χώρο αναλάμβαναν δουλειές με αμοιβή. Και εργασία και κατοικία. Είτε σε κομπιούτερ, είτε χειρονακτικά. Το σημαντικό ήταν ότι ανέλυσε με την οπτική των δύο φύλων όλη την πόλη του Ρεθύμνου ξεκινώντας από την νότια πύλη του κάστρου. Υπάρχει η λειτουργία των σαμαρτζήδων, αυτών που έφτιαχναν τα σαμάρια, ακραιφνώς ανδρική εργασία, στην πορεία το εμπορικό κέντρο με μαγαζιά κάθε είδους. Αμφίφυλο χαρακτήρα. Στη συνέχεια κατοικίες. Οικογενειακό χαρακτήρα και στη συνέχεια πριν φτάσουμε στο μοναστήρι της Παναγίας παρεμβάλλεται μια ζώνη από μπουρδέλα...χώρο εργασίας για τις γυναίκες, χώρο αναψυχής για τους άνδρες.»

Η συνέντευξη έκλεισε τονίζοντας την προσπάθεια της να ακουμπήσει μέσω των θεωριών της αποδόμησης τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Όπως είπε η

αποδόμηση δεν άρρει τους κανόνες του μοντέρνου κινήματος αλλά τους αναλύει. Τόνισε ότι πρέπει κανείς να γνωρίζει πολύ καλά τους κανόνες του μοντέρνου κινήματος και να έχει δουλέψει πολύ καλά τη δομή για να μπορέσει να ασχοληθεί με την αποδόμηση.

Η προσέγγιση της κ. Τεντοκάλη, για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την ανάλυση του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου, εντοπίζεται στις θεωρίες της αποδόμησης, όπου η δομή, η μορφή και η λειτουργία, αποτελούν στοιχεία τα οποία επαναπροσδιορίζονται και αναλύονται με βάση την συγκεκριμένη, κάθε φορά υπόθεση ή *ενδιαφέρον*. Όταν το ενδιαφέρον αυτό απορρέει μέσα από τη φεμινιστική οπτική, ο στόχος είναι να απαντηθούν τα ερωτήματα που τίθενται εξετάζοντας το χώρο μέσα από τα κατά φύλο διακεκριμένα χαρακτηριστικά, που αντανakλώνται και αναπαράγονται από αυτόν. Χωρίς, βέβαια, να ξεχνάμε ότι ούτε και αυτό (το φύλο) αποτελεί μια αναλυτική κατηγορία, που εντάσσει (ομογενοποιώντας) τις διαφορές σε σχέση με την τάξη, τη φυλή και την κουλτούρα. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η αποδόμηση εστιάζει στα πολλαπλά υποκείμενα /αντικείμενα των επιστημονικών θεωριών –πειθαρχιών, (μεταξύ αυτών) και στις επιστήμες, που αφορούν στα ζητήματα του χώρου.

Εκτός από την ανάγκη της αποδόμησης – ανάλυσης των οικουμενικών κατηγοριών, θεωρεί ότι η μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στο σχεδιασμό του χώρου δεν αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη τέτοιων ζητημάτων και εντοπίζει το πρόβλημα στην αναγκαιότητα της επίγνωσης της θέσης τους και της συνειδητοποίησης της ταυτότητάς τους.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι δραστηριότητες, που αναπτύχθηκαν στο ΥΠΕΧΩΔΕ, ξεκίνησαν μέσα από μια ευρύτερη προσπάθεια των γυναικών μηχανικών για τη διεκδίκηση ίσων ευκαιριών στους χώρους εργασίας τους και της συμμετοχής τους στα κέντρα λήψης αποφάσεων σε θέματα χώρου. Οι δραστηριότητες αυτές προϋπέθεταν τη συνειδητοποίηση της θέσης τους και την αναγνώριση των δεσμεύσεων, που προκαλούνται από την ανάληψη των πολλαπλών ρόλων, που έχουν ως γυναίκες. Παράλληλα, όμως, συνειδητοποίησαν και το ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν στα ζητήματα σχεδιασμού του χώρου και στην ανάδειξη της εξέτασης του χώρου, μέσα από την οπτική του φύλου.

Παρόλα αυτά, οι προσπάθειες σταμάτησαν, οι κινητοποιήσεις είναι πλέον μηδαμινές και η απογοήτευση είναι ένα συναισθημα, που δεν αναφέρθηκε ρητά, εκφράστηκε, όμως, από την παραίτηση τους για παραπέρα δράσεις και διεκδικήσεις.

Ψάχνοντας την αιτία αυτής της παραίτησης, εστιάζουμε σε δύο προφανείς λόγους. Ο πρώτος αφορά στην αδυναμία των θεσμών να στηρίξουν τέτοιου είδους πρωτοβουλίες και ο δεύτερος στη μικρή συμμετοχή των γυναικών σε υψηλές διοικητικές θέσεις - κέντρα λήψης αποφάσεων, που να μπορούν να αναγνωρίσουν την αναγκαιότητα της ανάδειξης της γυναικείας οπτικής (μεταξύ

των άλλων και) στα ζητήματα του χώρου. Η συμμετοχή, απλά, των γυναικών σε τέτοιες θέσεις, δε συνεπάγεται, βέβαια, και την υποστήριξη των γυναικείων προτάσεων. Είδαμε, πως οι προσπάθειες αυτές δεν αναγνωρίστηκαν, ακόμα κι όταν ήταν γυναίκα υπουργός στο ΥΠΕΧΩΔΕ. Το ενδιαφέρον για τη γυναικεία οπτική (όχι μόνο σε θέματα χώρου, αλλά και σε όλα τα επίπεδα και θέματα της καθημερινής ζωής) απαιτεί φεμινιστική θέση, η οποία αποκτάται μέσα από τη βαθιά γνώση και συνείδηση της κατάστασης των γυναικών. Για το λόγο αυτό, η σύνδεση, η δημιουργία *δικτύου* (όρος που δέχτηκε κριτική από τα διοικητικά στελέχη του ΥΠΕΧΩΔΕ) με τις φεμινιστικές οργανώσεις -και η θεσμοθέτησή της- θα μπορούσε να είναι καταλυτική σε οποιαδήποτε προσπάθεια, που θα είχε ως στόχο την αποκατάσταση της ισορροπίας δυνάμεων μεταξύ των φύλων και θα αποτελούσε προϋπόθεση για την ανάδειξη διαφορετικών σχεδιαστικών προτάσεων και παρεμβάσεων μέσα από την οπτική του φύλου.

Όσον αφορά την πρωτοβουλία της εξέτασης /ανάλυσης του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών μέσα από την οπτική του φύλου, πιστεύουμε, κι εμείς, όπως οι συντάκτριες της μελέτης αυτής, ότι οι προθέσεις /προτάσεις του ΡΣΑ -αν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν ανεπηρέαστες από τις κατά καιρούς αντικρουόμενες πολιτικές αποφάσεις- στοχεύουν αποφασιστικά στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής στην πόλη.

Θεωρούμε, επίσης, σημαντικές τις προτάσεις (του Ρυθμιστικού) για την πολυλειτουργική πόλη και την ανασυγκρότηση της γειτονιάς. Στο βαθμό, βέβαια, που μπορεί να εξασφαλιστεί και η δυνατότητα ασφαλούς μετακίνησης καθ' όλη τη διάρκεια του 24ώρου, ο ελεύθερος χρόνος και το μέσο μετακίνησης (συγκοινωνίες ή Ι.Χ.) και στο βαθμό, που δε θα είναι αυτές (οι γυναίκες) οι μοναδικές υπεύθυνες για τις μετακινήσεις που καλύπτουν τις ανάγκες όλης της οικογένειας (συνοδευτικές διαδρομές, αγορές ειδών καθημερινής κατανάλωσης κλπ.). Κάτω από τις ίδιες προϋποθέσεις θεωρούμε γόνιμη τη συγκρότηση των πολεοδομικών επιτροπών γειτονιάς, ώστε να μπορεί να δημιουργηθεί η δυνατότητα (από τη δική τους μεριά) συμμετοχής των γυναικών.

Μας προβληματίζει, ωστόσο, η επαγωγική σκέψη που ακολουθείται στη σχετική ανάλυση. Δηλ., ο άμεσος συσχετισμός των προτάσεων (η ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης, η οργάνωση των οδικών δικτύων, η δημιουργία χώρων πράσινου, πεζοδρόμων κλπ) που αφορούν στην επίτευξη της περιβαλλοντικής ποιότητας της πόλης, με την βελτίωση της ποιότητας ζωής των γυναικών που ζουν σε αυτή. Κι αυτό γιατί, θεωρώντας ως «φυσική» τη σχέση των γυναικών με την οικολογική διαχείριση του περιβάλλοντος και δίνοντας έμφαση στη σχέση

των γυναικών με τα παιδιά -έτσι όπως εμφανίζονται στο κείμενο της μελέτης- δίνεται η εντύπωση πως ο τρόπος αυτός εμμένει σε ουσιοκρατικές αντιλήψεις (της κυρίαρχης πατριαρχικής ιδεολογίας), που ταυτίζουν τη γυναίκα με τη φύση και ζητούν από αυτή να ασχοληθεί με τις ανάγκες που της υποβάλλει η «δική της φύση». Έτσι, το βάρος από τις αναπαραγωγικές διαδικασίες και τη φροντίδα των μελών της οικογένειας, φαίνεται να εξωραϊζεται, όταν τοποθετείται σε ένα «πράσινο» και «νοικοκυρεμένο» πλαίσιο, που συνάδει με την «φύση» των «γυναικείων καθηκόντων» που προσυπογράφουν -υπονοούν την οικολογική ευαισθησία της.

Όμοια, οι προτάσεις που αποβλέπουν στην εξοικείωση του χώρου και στην κατάργηση της αστυνόμευσης, δεν λαμβάνουν υπόψη τους το θέμα του *ποιος* επιτηρεί το δημόσιο χώρο. Για το θέμα αυτό έχει ασχοληθεί εκτενώς η φεμινιστική βιβλιογραφία, καθώς αναφέρεται στην επιτήρηση των γυναικών από τα «ανδρικά βλέμματα» στο δημόσιο χώρο. Βέβαια, η ανάγκη για αστυνόμευση μειώνεται, όταν η γειτονιά, μέσα από τα δίκτυα πεζοδρόμησης «θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν συνέχεια της κατοικίας». Διαμόρφωση, που θα συντελούσε στην ανάπτυξη εξοικείωσης των κατοίκων με το δημόσιο χώρο της, αλλά και της μεταξύ τους σχέσης. Η επιτήρηση, όμως, του ανδρικού βλέμματος δεν παύει να υπάρχει και κυρίως να εμφανίζεται εντονότερο στις μόνιμες -και άρα γνωστές- κατοίκους.

Βέβαια, δεν πρέπει να φανεί εδώ ότι περιμένουμε από ένα σχέδιο -πρόταση (στη συγκεκριμένη περίπτωση το ΡΣΑ) να λύσει τα προβλήματα της ανισότητας -ασυμμετρίας των δύο φύλων. Πιστεύουμε, ότι αυτό θα ήταν δυνατό, όταν υπάρξει ισορροπία ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των φύλων, άρα και ίση συμμετοχή και κίνητρα για τη δημιουργία ανάλογων πολεοδομικών προτάσεων. Τότε δε θα υπάρχει ανάγκη να μιλάμε για τους τρόπους που ο χώρος αντανakλά και αναπαράγει τις ανισότητες κατά φύλο. Κι ίσως τότε οι προτάσεις μας να έχουν μεγαλύτερη ευαισθησία και πειθώ για τους τρόπους που θα προσεγγίζουν τις πόλεις και τους κατοίκους τους.

Μέχρι τότε, ίσως να χρειάζεται επανεξέταση των θετικών στοιχείων που εκφράζονται μέσα από τις υπάρχουσες προσπάθειες και σχέδια και που συνηγορούν με τα γυναικεία *ενδιαφέροντα*, ώστε να υπερασπιστούμε την πραγματοποίησή τους. Στόχος, που θεωρούμε ότι διαπραγματεύεται και η μελέτη των κ. κ. Αναγνωστοπούλου και Κυριοπούλου.

Ο προβληματισμός που ώθησε τις δραστηριότητες της ΕΔΕΜ είχε παράλληλη πορεία, η οποία ξεκίνησε με τη διερεύνηση της επαγγελματικής κατάστασης των γυναικών μηχανικών και ακολουθήθηκε από την προσπάθεια διερεύνησης των θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων, που προκύπτουν όταν το φύλο αποτελεί παράμετρο, βάσει της οποίας αναλύονται και εξετάζονται τα ζητήματα του χώρου. Τα ερωτήματα, που αφορούν στην εκπαίδευση των γυναικών μηχανικών και στο ρόλο τους ως μελετήτριες στο Δημόσιο και Ιδιωτικό τομέα, συνδέονται άμεσα με τα ζητήματα μεθόδων και θεσμικών ρυθμίσεων, που θα μπορούσαν να αναδείξουν τη διαφορά του φύλου, τις διαφορετικές ανάγκες των γυναικών και των ανδρών και να συμβάλουν στη δημιουργία νέων προτάσεων για τον προγραμματισμό, το σχεδιασμό, τη διαχείριση και την προστασία του περιβάλλοντος.

Από όσα μας είπε η κ. Αντανασιώτη καταλάβαμε πως υπάρχει ανάγκη αποσαφήνισης των εννοιών και των ιδιαίτερων αιτημάτων, που σχετίζονται με τον προβληματισμό της εξέτασης του χώρου μέσα από την οπτική του φύλου. Η οπτική αυτή δε σχετίζεται, απλά, με συγκεκριμένες προτάσεις, που διαφοροποιούνται μορφολογικά, ανάλογα με το αν προτείνονται από άνδρες ή γυναίκες. Έχει να κάνει με μια διαφορετική προσέγγιση, που λαμβάνει υπόψη της τις ιδιαίτερες ανάγκες και επιθυμίες, που προσδιορίζονται από τους κατά φύλο ρόλους και δραστηριότητες και λαμβάνει ως προϋπόθεση την ενεργή συμμετοχή των γυναικών σε όλα τα επίπεδα διαμόρφωσης του χώρου. Η προσέγγιση αυτή δε γίνεται μόνο από μια γυναίκα, τη γυναίκα μηχανικό, η οποία ως «συνειδητοποιημένη γυναίκα»²⁸ και ως μηχανικός αποκτά αυτόματα τη δεξιότητα να σχεδιάζει εκ μέρους όλων των γυναικών. Η γυναικεία οπτική εξετάζει το χώρο ως πεδίο δράσης όλων των δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής, αλλά και ως παράγοντα, ο οποίος επηρεάζει τις δραστηριότητες αυτές και τους τρόπους που εκδηλώνονται.

Εντοπίσαμε, επίσης, την ανάγκη για ενημέρωση όλων των γυναικών για τις θεωρητικές αντιλήψεις και πρακτικές, που αφορούν στο θέμα (Φύλο και Χώρος), και ιδιαίτερα αυτών που βρίσκονται σε θέσεις από τις οποίες μπορούν να συμβάλουν αποφασιστικά στη δημιουργία θυλάκων για τη διεκδίκηση των γυναικείων αιτημάτων και την ικανοποίηση των στόχων τους. Έτσι, ίσως, να απαντηθούν τα ερωτήματα, που έθεσε η κ. Αντανασιώτη, για το «τι σημαίνει μηχανικός, τι σημαίνει γυναίκα και ποια είναι η πρόκληση να τα ενώσει αυτά» και να προσεγγιστούν και άλλα ζητήματα, που αφορούν στη λειτουργία και χρήση του χώρου, όπως για παράδειγμα στις παροχές και δυνατότητες, που θα

²⁸ Αναφερόμαστε στην έκφραση της κ. Αντανασιώτη

μπορούσαν να παρέχονται από ένα κράτος πρόνοιας (π.χ. κέντρα δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών, γυναικείοι ξενώνες ή στέκια για άστεγες ή για κακοποιημένες γυναίκες ή χώρους συνεύρεσης, πληροφόρησης και αναψυχής των γυναικών κ.α.), τα οποία δεν αναφέρονται στον προβληματισμό της.

Η δραστηριότητα στον πανεπιστημιακό χώρο ξεκινά από πρωτοβουλίες καθηγητριών, που εντάσσουν το ζήτημα στα πλαίσια της φεμινιστικής κριτικής για τα ενδιαφέροντα και τη μεθοδολογία της επιστήμης, κλονίζοντας τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της και τα αιτήματά της για οικουμενική αλήθεια και αντικειμενική γνώση.

Η αποδοχή φεμινιστικών αιτημάτων και θεωριών και η επίγνωση της δυναμικής του χώρου, σε θέματα οργάνωσης της καθημερινής ζωής και αναπαράστασης -αντανάκλασης των δεδομένων της κοινωνικής δομής και των κατά φύλο κοινωνικών σχέσεων, αναλύονται σε ιδεολογικό και πρακτικό επίπεδο.

Στο ιδεολογικό επίπεδο και μέσα από μια γενικότερη αμφισβήτηση της παραδοσιακής επιστήμης - γνώσης, που βασίστηκε σε στερεότυπα, αξίες και όρους ιστορικά σημασιοδοτημένους από την κυρίαρχη πατριαρχική κουλτούρα, αναλύθηκε η έννοια του κοινωνικού φύλου και ο ρόλος της ως αναλυτικής κατηγορίας για την εξέταση των ζητημάτων του χώρου. Η οπτική αυτή, που ενισχύθηκε από τις ευρύτερες εξελίξεις στην ιστορία της επιστημονικής σκέψης και επιστημονικών πειθαρχιών (στη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, στην ιστορία κ.α.), έθεσε νέα ζητήματα και νέες μεθόδους έρευνας, που εστιάστηκαν στην αποδόμηση των οικουμενικών κατηγοριών, δίνοντας έμφαση στη διαφορετικότητα των πολλαπλών υποκειμένων και αντικειμένων της έρευνας. Έτσι, η έννοια του κοινωνικού φύλου αναλύεται (κι αυτή) μέσα από το πρίσμα της ταυτότητας, που συντίθεται σε σχέση με την τάξη, την κουλτούρα, τη φυλή, τις σεξουαλικές προτιμήσεις κλπ.

Τα θέματα αυτά απασχόλησαν τα ειδικά μαθήματα που γίνονται στους πανεπιστημιακούς χώρους που επισκεφτήκαμε και στους οποίους εντοπίσαμε κοινούς προβληματισμούς και θέσεις, αλλά με διαφορετικό τρόπο προσέγγισης, όσον αφορά στις προτεραιότητες, που δίνονται από τις αντίστοιχες διδάσκουσες των μαθημάτων.

Οι κοινοί προβληματισμοί εστιάζονται στην επανεξέταση του χώρου μέσα από μια φεμινιστική σκοπιά, που ενδιαφέρεται να αποκαλύψει τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γυναικών, έτσι όπως αυτές εκδηλώνονται στα πλαίσια της

καθημερινής ζωής τους στην πόλη, καθώς και τα ζητήματα που προκύπτουν από την εξέλιξη της κοινωνικής δομής, που συνδέονται με την εργασία των γυναικών, τη σύσταση των οικογενειακών μορφών και νοικοκυριών και τους τρόπους που αυτά επηρεάζουν (ή όχι) τη μορφή και τη δομή του χώρου. Έτσι, μέσα από τις ασκήσεις των μαθημάτων, εξετάζεται η σχέση των γυναικών με το κτισμένο περιβάλλον (τα κτίρια, το χώρο γύρω από αυτά, τους δημόσιους χώρους /τόπους δουλειάς, αναψυχής κλπ.). Μέσα από αυτά προβάλλεται η υπόθεση ότι ο χώρος της πόλης οργανώνεται με μια σειρά παραδοχές, που βασίζονται σε βιολογικούς ισχυρισμούς, προκειμένου να ορίσουν και να παγιώσουν τους κατά φύλα ρόλους. Οι παραδοχές αυτές οδήγησαν στο διαχωρισμό των χώρων, ανάλογα με τις κοινωνικές τους δραστηριότητες, δεν ανταποκρίνονται στη ζωή των γυναικών, η οποία ποτέ δεν ήταν σαφώς διαχωρισμένη μεταξύ των διαφορετικών περιοχών (εργασίας, κατοικίας, αναψυχής κλπ).

Οι διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης, που εντοπίστηκαν από την πρόσφατη επαφή μας με τις διδάσκουσες, αφορούν τους άξονες βάσει των οποίων εξελίσσεται η διαδικασία των μαθημάτων. Οι άξονες αυτοί αφορούν :

στην ενημέρωση των φοιτητών /τριών μέσα από σεμινάρια-διαλέξεις, με στόχο την εξοικείωσή τους με βασικές έννοιες, μεθόδους και θεωρητικές προσεγγίσεις, που αφορούν στα ζητήματα του κοινωνικού φύλου, του χώρου, του χρόνου, της καθημερινής ζωής, των χωρικών διαστάσεων της διαφορετικότητας, της συγκρότησης της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, των υποθέσεων για το σχεδιασμό της κατοικίας και του δημόσιου χώρου κλπ. Η ενημέρωση αυτών των θεμάτων προηγείται της άσκησης του μαθήματος, η οποία εστιάζει σε ιδιαίτερο θέμα κάθε φορά και αφορά στην εξέταση και ανάλυση κατοικιών ή περιοχών γειτονιάς, μέσα από την οπτική του φύλου.

στην προσέγγιση του θέματος μέσα από την αναζήτηση διαφορετικών μεθόδων, που αφορούν στα ζητήματα του σχεδιασμού, οι οποίες να συνδυάζουν την έρευνα και τη δράση, όπως στην περίπτωση του συμμετοχικού σχεδιασμού, στις διαδικασίες του οποίου οι γυναίκες μπορούν να παίξουν αποφασιστικό ρόλο

στην ανάλυση και τη σημασία των εννοιών της ταυτότητας, της διαφοράς και της σεξουαλικότητας και της σχέσης μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας - ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, δίνοντας έμφαση στην κοινωνική κατασκευή των εννοιών αυτών που σημασιοδοτούνται μέσα στον «ανδροκεντρικά ορισμένο κόσμο». Η εξέταση του χώρου γίνεται με στόχο να δειχθεί τους τρόπους που η

οργανωτική του δομή αντανακλά τη κατά φύλο ασυμμετρία - ανισότητα, καθώς και

η ανάλυση της αρχιτεκτονικής των κτιρίων με όρους σεξουαλικότητας, αναζητώντας τα έμφυλα χαρακτηριστικά τους.

στην προσπάθεια να αντιμετωπιστεί ο σχεδιασμός και το φύλο μέσα από τις θεωρίες της αποδόμησης, προκαλώντας τις διαφορετικές αναγνώσεις, αλλά και προτάσεις στα ζητήματα του χώρου. Μέσα από την κριτική της αντικειμενικότητας και την απόρριψη των δυαδικών αντιθέσεων των γενικών κατηγοριών (πνεύμα/σώμα, πολιτισμός/φύση, άνδρας/γυναίκα κλπ.), επιχειρείται η ανάδειξη των πολλαπλών προσεγγίσεων των σχεδιαστικών ζητημάτων, με βασικό εργαλείο την αμφισβήτηση των παραδοσιακών χειρισμών και την ανάδειξη της υποκειμενικής θέσης.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις αποτελούν τα κεντρικά σημεία, βάσει των οποίων εξελίσσονται τα μαθήματα, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο (ασκήσεις). Χαρακτηριστική είναι η έλλειψη βασικής ελληνικής βιβλιογραφίας, για την θεωρητική προσέγγιση των ζητημάτων, που εμφανίζουν τόσο πλούσιο προβληματισμό και επίπεδα ανάλυσης, μέσα στα τεύχη που δίδονται στις αντίστοιχες σχολές. Μέχρι στιγμής δεν έχει γίνει καμιά προσπάθεια για συγκέντρωση του έντυπου υλικού, με αποτέλεσμα η μοναδική επαφή με το θέμα να εξαρτάται από την επιλογή του μαθήματος από τους φοιτητές/τριες. Άλλωστε, όπως αποκαλύπτεται και από τις συνεντεύξεις, στα Ελληνικά πανεπιστήμια οι παραπάνω προβληματισμοί είναι πολύ περιθωριακοί και τα μαθήματα ξεκίνησαν με πρωτοβουλία συγκεκριμένων καθηγητριών.

Προκειμένου να επιτευχθεί η προσέγγιση του χώρου μέσα από τη σκοπιά του φύλου και από μια φεμινιστική οπτική, θεωρούμε ότι πρέπει να θεσμοθετηθούν διαδικασίες που να υποστηρίζουν ανάλογους μηχανισμούς εκπαίδευσης και συμβουλευτικών - ενημερωτικών δράσεων, στο επίπεδο μιας τοπικής κοινωνίας. Η θέσπιση συνεχούς διαλόγου μεταξύ της τοπικής αυτοδιοίκησης και τοπικών ομάδων, θα μπορούσε να δώσει πολλές πληροφορίες για τις επιπτώσεις του παραδοσιακού σχεδιασμού σε ομάδες γυναικών και για τους τρόπους αντιμετώπισής τους, αναδεικνύοντας το ρόλο των γυναικών στη διαχείριση του περιβάλλοντος -γειτονιάς τους. Μέσα από το ίδιο πρίσμα κρίνεται αναγκαία και η δημιουργία δικτύων μεταξύ τοπικών αρχών, εκπαιδευτικών φορέων και φεμινιστικών οργανώσεων. Τέτοιες προσπάθειες έχουν γίνει σε άλλες

χώρες της (Δυτικής κυρίως) Ευρώπης²⁹, όπου διαπιστώθηκε πόσο αποτελεσματική ήταν η συμβουλευτική στην εμπειρία διαλόγου μεταξύ σχεδιαστών/ριών και γυναικών. Το πιο σημαντικό ήταν πως όλες οι περιοχές μελέτης υπογράμμισαν την ανάγκη της συμβουλευτικής (consultation) με τις γυναίκες με σκοπό το σεβασμό και την κατανόηση της συνοχής των κοινωνικών και πολιτιστικών ποικιλιών των κοινωνιών και την ίδια την διαφορετικότητα μεταξύ των γυναικών. Όμως, η γυναικεία συμμετοχή στο σχεδιασμό δεν μπορεί να ξεχωρίσει από την ευρύτερη πρόσβασή τους στην εξουσία και τα κέντρα λήψης αποφάσεων³⁰. Πράγματι οι πρωτοβουλίες των γυναικών στον σχεδιασμό οδηγήθηκαν από το ευρύτερο κίνημα της συμμετοχής των γυναικών σε κόμματα και κυβερνητικές θέσεις (feminisation of town hall), που προκάλεσαν τις πρακτικές απασχόλησης, έθιξαν θέματα φροντίδας των παιδιών κι έβαλαν το ζήτημα των ίσων ευκαιριών στην πολιτική ατζέντα.

Στην Ελλάδα, όπως είδαμε, ο προβληματισμός εντοπίζεται κυρίως στον ακαδημαϊκό χώρο και κυρίως από καθηγήτριες που είναι ευαισθητοποιημένες σε φεμινιστικά θέματα. Τα θέματα αυτά αποτέλεσαν και εφαλτήριο για τις διεκδικήσεις των γυναικών μηχανικών, οι οποίες άντλησαν στοιχεία για τη σχέση του φύλου με το χώρο, από το οπλοστάσιο της φεμινιστικής θεωρίας και δράσης. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι χρειάζεται συσπείρωση και ενδυνάμωση των προσπαθειών όλων των φορέων (εκπαιδευτικών, διοικητικών, φεμινιστικών οργανώσεων κ.α.), που ασχολούνται με το θέμα αυτό, τόσο σε επίπεδο ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης για τα ζητήματα που αναδεικνύει, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, με επιδίωξη την αύξηση συμμετοχής των γυναικών (με φεμινιστική θέση) σε κέντρα λήψης αποφάσεων, που αφορούν στα ζητήματα του χώρου.

Αναγνωρίζουμε βέβαια, ότι η κατά φύλο ανισότητα – ασυμμετρία δεν αφορά (ούτε αντιμετωπίζεται) μόνο μέσα από τα ζητήματα του χώρου, θεωρούμε όμως ταυτόχρονα, ότι ο χώρος δεν αποτελεί απλά ένα περίβλημα των κοινωνικών (παραγωγικών και αναπαραγωγικών) σχέσεων, αλλά παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή τους.

²⁹ Στα παραδείγματα, που έχουμε από την Αγγλία, σε πόλεις όπως το Sheffield, Birmingham και το Leicester, βλέπουμε ότι οι μελέτες έδωσαν έμφαση στο ότι οι γυναίκες είναι αυτές που γνωρίζουν καλύτερα τις περιοχές τους, τις ανάγκες τους και τα ζητήματα που αφορούν αυτές και τις οικογένειές τους. Βλ. C. Booth, Jane Dark, S. Yeandle (eds), (1996), *Changing Places: Women's Lives in the City*, London, Paul Chapman Pub. Ltd

³⁰ J. Little, (1994), *Women's Initiatives in Town Planning in England: a critical review*, in *Town Planning Review*, Vol. 65, no.3, pp.261-276

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΛΟ

1. «Οι γυναίκες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση» (σχετικά με την εισήγηση της κ. Μ. Δαμανάκη, της κ. Βρυχέα και κ. Βαΐου), περιοδικό Άλφα, τεύχος 9, Νοέμβριος 1995, σελ.57και 58
2. P. Bourdieu, (1996), Η ανδρική κυριαρχία, Αθήνα, Νεφέλη
3. Βαΐου Ντ., «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι : Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», στο Σύγχρονα Θέματα, Τεύχος 81
4. Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1997), Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς,
5. Βαΐου Ντ. (1994), «Η πόλη, ένας χώρος για τις γυναίκες;», Αναπαραστάσεις της θηλυκότητας, Αθήνα, Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης.
6. Βαΐου Ντ. Το φύλο στο σχεδιασμό της κατοικίας στο Συμμετοχικός σχεδιασμός, Θεωρητικές διερευνήσεις, Ιστορία των ιδεών και των πρακτικών, Μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Επιμέλεια: Άννυ Βρυχέα, Κλωντ Λωράν, Αθήνα 1993.
7. Βαΐου Ντ., «Οι χώροι, οι χρόνοι, η πολιτική για την πόλη, καθορισμοί της καθημερινής ζωής των γυναικών (σημειώσεις)», στο 'Πολίτες για την Αθήνα', Οι Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης 13&14 Οκτωβρίου 1995.
8. Βαΐου Ντ., «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», Σύγχρονα Θέματα.

9. Βρυχέα Α., Συμμετοχή των γυναικών στο σχεδιασμό της κατοικίας και στη συνολική αναβάθμιση μιας «υποβαθμισμένης» περιοχής στο Συμμετοχικός σχεδιασμός, Θεωρητικές διερευνήσεις, Ιστορία των ιδεών και των πρακτικών, Μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Επιμέλεια: Άννυ Βρυχέα, Κλωντ Λωράν, Αθήνα 1993.

10. Γκούφα Λ., Σούνδια Λ., «Η κατά φύλο διάκριση του χώρου στην κατοικία» στο «Η Αλίκη στο χώρο των θαυμάτων», Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, Απρίλιος-Μάιος 1989, Νο20.

11. Λαδά, Α. (1984) «Το ιδανικό σπίτι: ο ρόλος της κατοικίας στην κατά φύλα διαίρεση του χώρου.» Η Αριστερά σήμερα, τ. 5 .

12. Μπεοπούλου, Ι. «Όταν οι άντρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων» στο Επ. Παπαταξιάρχης, Θ. Παπαδέλλης (επ.) (1992), Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα, Καστανιώτης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

13. Παπαταξιάρχης, Επ, «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό» στο Επ. Παπαταξιάρχης, Θ. Παπαδέλλης (επ.) (1992), Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα, Καστανιώτης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

14. Σκουτέρη – Διδασκάλου, Ν. «Τα εν οίκω μη εν δήμω και αντιστρόφως» και «Η σημειοδοτική λειτουργία της τελετουργίας του γάμου» στο «Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα» (1991), Αθήνα, Πολίτης.

15. Τεντοκάλη, Β. (1989), Η οργάνωση του χώρου της κατοικίας ως έκφραση της δομής της οικογένειας. Η περίπτωση της Οργάνης, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

16. «Η Αλίκη στο χώρο των θαυμάτων», Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, Απρίλιος-Μάιος 1989, Νο20.

17. Συμμετοχικός σχεδιασμός, Θεωρητικές διερευνήσεις, Ιστορία των ιδεών και των πρακτικών, Μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Επιμέλεια: Άννυ Βρυχέα, Κλωντ Λωράν, Αθήνα 1993.

18. Gender issues in the decision making process with regard to urban space and housing, in schools of architecture and at institutional level, Commission des communautés Europeennes, Τελική έκθεση από την Ελλάδα, Ντ.

Βαίου και Άννη Βρυχέα, περιλήψεις εκθέσεων από: τη Δανία, τη Γερμανία, τη Μ. Βρετανία.